

معماری به مثابه بیانی سیاسی: تأثیر زمینه‌ها و اهداف سیاسی بر معماری مصر دوره

ممالیک بحری (۶۴۸-۷۸۴هـ)^۱

زهرا حبیبی^۲

کارشناسی ارشد تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

فریبا پات

استادیار گروه تاریخ فرهنگ و تمدن اسلامی، دانشگاه الزهراء، تهران، ایران

نگار ذیلابی

استادیار گروه تاریخ و تمدن ملل اسلامی، دانشگاه شهید بهشتی، تهران، ایران

چکیده

معماری مصر در دوره ممالیک بحری شاهد برپایی شماری از سازه‌ها متأثر از زمینه‌ها و اهداف سیاسی بود. این زمینه‌ها، عناصر و اسلوب‌هایی را به معماری افزودند و عرصه را برای افزایش شمار بناهایی با چنان مشخصه‌ها فراهم کردند. این مقاله این پرسش را پاسخ می‌دهد که عوامل سیاسی چگونه بر معماری ممالیک بحری در مصر اثر گذاشتند؛ چه بناهایی تحت تأثیر این عوامل پدید آمدند و مشخصات متناظر با امر سیاسی در این بناها چه بود؟ یافته‌های پژوهش نشان می‌دهد که عوامل و اهدافی نظیر مشروعیت سیاسی، تسلط بر جامعه، حفظ حکومت و ثروت، تبدیل مصر به مرکز خلافت و نیز مسئله هویت، ممالیک را به سوی افزایش فعالیت‌های معماری سوق داد. همچنین بناهایی چون طباق، مسجد جامع، مدرسه، خانقاه، زاویه، حمام، رباط، سبیل‌کتاب و مقبره و سازه‌هایی نظیر میدان‌ها و پل‌ها از جمله بناهایی هستند که تحت تأثیر زمینه‌های سیاسی در مصر پدید آمدند.

کلیدواژه‌ها: ممالیک بحری، معماری مصر اسلامی، معماری و سیاست.

۱. تاریخ دریافت: ۱۴۰۰/۱۱/۲۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۲/۱۵

۲. رایانامه (مسئول مکاتبات): zahrahabibi1996@gmail.com

مقدمه

پیوند معماری و بیان سیاسی دست‌کم در میان حاکمیت‌های پیشامدرن ارتباطی شناخته شده و پذیرفتنی است. می‌توان پیدایش معماری سیاسی^۳ را نتیجه تلفیق عرصه‌های معماری و سیاست دانست که حاکی از تمنای حاکمان برای حُقنه اهداف سیاسی با بیانی معماریانه بوده که گاه به عاملی سازوار و تقویت‌کننده در روابط میان مردم و حکومت (و البته گاه به زمینه‌ای ناساز و نامتجانس) تبدیل می‌شده است.^۴ معماری و سیاست هر دو بر هم تأثیر می‌گذارند و تأثیر می‌پذیرند؛ بدین صورت که معماری به حکومت «مشروعیت» و «اعتبار درونی» می‌بخشد و سیاست‌مداران، به واسطه ثروت و امکاناتی که در دسترس دارند، زمینه شکوفایی معماری را فراهم می‌کنند. همچنین معماری ابزاری برای تبلیغات سیاسی است و عقاید و ارزش‌های حکومت را در قالب نمادها و سبک‌ها بروز می‌دهد و در این جهت با احداث بناهایی با زیرساخت‌های ایدئولوژیک، بر عقاید سیاسی مردم تأثیر می‌گذارد.^۵ پرداختن به این مباحث موضوعات معرفتی میان‌رشته‌ای تحت عنوان «جامعه‌شناسی سیاسی معماری» را فراهم می‌کند که در سیاقی تاریخی از زیر مجموعه‌های تخصصی تاریخ مطالعات معماری به شمار می‌رود.

در زمان ممالیک بحری سیاست از جنبه‌های گوناگونی بر معماری در مصر اثر گذاشت. به نظر می‌رسد شماری از این عوامل به افزایش تعداد بناها منجر شدند و شماری دیگر شیوه معماری را دگرگون ساختند. هم‌چنین گاه دین هم در خدمت سیاست و گفتمان قدرت بود و بناهای دینی به‌عنوان ابزاری برای عینیت‌بخشیدن به ارزش‌های سیاسی ممالیک

۳. منظور از معماری سیاسی، نوعی از معماری است که دربردارنده ارزش‌های سیاسی حکومت است و سبب ایجاد بناهایی تحت‌تأثیر زمینه‌های سیاسی می‌شود، خواه این بناها کارکرد اجتماعی و خواه کارکرد دینی داشته باشند.
۴. در این نوشتار تنها به وجه ایجاد مسأله توجه شده و شق دوم یعنی تأثیرات ناسازوار خود به‌طور مستقل فرضیه‌ای جذاب و در خور تحقیق است.

۵. رامین، ۵۴۱-۵۴۵، ۵۴۹، ۵۵۵؛ Humphreys, 75.

مطرح شد. مقاله حاضر بر اساس این پرسش شکل گرفته است که معماری ممالیک بحری چگونه از سیاست تأثیر پذیرفت؟ بنابراین در این پژوهش، تلاش بر آن بوده که ضمن ارائه بناهایی که تحت تأثیر عوامل سیاسی احداث شدند، وضعیت معماری ممالیک با توجه به عواملی مثل کسب مشروعیت، قدرت طلبی و قدرت نمایی و تبدیل مصر به مرکز خلافت، تحلیل و بررسی شود.

پیشینه پژوهش

در مطالعات پیشین اشاراتی به پیوند سیاست و معماری در دوره ممالیک شده است، اما نکته درخور توجه آن است که این مطالعات صرفاً بر اساس توصیف و تشریح بناهای آن دوره نگاشته شده اند. وجه نوآورانه و بدیع نوشتار پیش رو و تفاوت آن با پژوهش های دیگر در آن است که به طور مستقل، به تأثیر زمینه ها و عوامل سیاسی بر معماری ممالیک بحری می پردازد. مثلاً در مقاله «هدف از معماری ممالیک در مصر» (۱۹۷۲م)، استیفن هامفریز بسیار مختصر به اهداف سیاسی و دینی طبقه حاکم از ساختن بناها پرداخته است. ایرا ام. لاپیدوس در مقاله «حمایت مملوکان و هنرها در مصر» (۱۹۸۴م) مختصر و کوتاه به انگیزه های دینی و سیاسی مؤثر بر احداث بناها توجه نشان داده است. محمد ششتاوی در کتاب میادین قاهرة فی العصر المملوکی (۱۴۱۹ق)، ضمن ارائه اطلاعاتی درباره میدانها به اهداف، نظامی، سیاسی و دینی تأسیس آنها توجه کرده است. لنور فرناندز در کتاب گسترش نهاد صوفیان در مصر ممالیک: خانقاه (۱۹۸۸م)، برخی از دلایل سیاسی و دینی گسترش بناها را شرح داده است. حریتی در مقاله «مفهوم فضا در معماری ممالیک» (۲۰۰۱م) همچون هامفریز برافراشتن بناها را محصول تفکرات طبقه حاکم فرض کرده و کوتاه به انگیزه های سیاسی و دینی سلاطین در راستای احداث بناها اشاره کرده است. در نهایت مفید زیدی هم در کتاب عصر المملوکی (۲۰۰۹م)، هرچند گذرا، اما از تأثیر عوامل

دینی و سیاسی بر گسترش بناها غافل نبوده است.^۶

معماری ابزاری برای کسب مشروعیت سیاسی ممالیک

کسب مشروعیت سیاسی عامل مؤثری در افزایش فعالیت‌های معماری در دوره ممالیک است که این عامل دولتمردان را به احداث بناهای عام‌المنفعه سوق داد. درست است که آن‌ها از نظر نظامی قدرت داشتند و در نبردهایی چون منصوره و عین جالوت مقتدرانه عمل کردند،^۷ ولیکن مردم حکم‌رانی آنان را نامشروع می‌دانستند^۸ یا دست‌کم میزان مشروعیت سیاسی ممالیک به‌عنوان گروهی از فرودستان که توانسته بودند تنها به زور شمشیر و اصل تغلب سنت‌های ریشه‌دار و مبناهای کهن مشروعیت از جمله تعلق به طبقات و خاندان‌های فرادست اعم از دینی و سیاسی را به چالش کشند در گام نخست چندان راضی‌کننده نمی‌نمود. به نظر می‌رسد ممالیک برای حل مسأله فوق تصمیم گرفتند با عطف توجه به معماری و به‌ویژه با تأسیس بناهای عام‌المنفعه، بخشی از نیازهای اولیه مردم مصر را پاسخ گویند و به این ترتیب خود را خدمتگزار آنان نشان دهند.^۹ از آن‌جا که در بیشتر جوامع پیشامدرن اسلامی از جمله مصر مملوکی، سیاست و دین با هم درآمیخته بود، پاسخگویی به نیازهای دینی و زیست روزمره مردم در اولویت قرار داشت.^{۱۰} بر این اساس، آن‌ها برای برطرف کردن نیازهای دینی مردم مسجد را برای عالمان، مدرسه را برای علم‌پژوهان، خانقاه را برای صوفیان و زاویه را برای تهی‌دستان ساختند و برای برطرف کردن نیازهای زیستی

۶. مشخصات کامل این آثار در بخش کتابشناسی آمده است.

۷. دواداری، ۳۷۹/۷-۳۸۰؛ ۸/ ۴۹-۵۷؛ ابن‌کثیر، ۲۰۰/۱۳-۲۲۰؛ نویری، ۲۳۰/۲۹-۲۳۲؛ ۳۰۱-۳۰۴؛ مقریزی، السلوک، ۵۱۲/۱-۵۱۶.

۸. نک. قاسم، تاریخ، ۸۷.

۹. نویری، ۲۳۵/۲۹؛ مقریزی، السلوک، ۴۶۳/۱-۴۶۴.

روزانه مثل دسترسی به آب، غذا و بیمارستان تدابیری اندیشیدند.^{۱۱} چنان که از قراین پیداست در آن زمان، انتقال آب آشامیدنی از رود نیل برای همگان مقدور نبود^{۱۲} و خانه‌های مردم عادی هم به نحوی ساخته می‌شد که آشپزخانه برای طبخ غذا نداشت؛ به همین علت مردم ناگزیر بودند غذاهایشان را بیرون از خانه تهیه کنند.^{۱۳} در این شرایط افرادی که مکان‌هایی مثل آبخوری، آشپزخانه و بیمارستان می‌ساختند، نزد مردم محبوبیت و مقبولیت پیدا می‌کردند. بنابراین ممالیک بحری برای کسب مشروعیت سیاسی به ساختن آشپزخانه، سبیل و بیمارستان در سطح شهر مصر اقدام نمودند. این بناها معمولاً در کنار مکان‌های دینی قرار داشت تا هم نیاز دین‌داران برطرف شود و هم نیاز مردم عادی.^{۱۴} تلفیق این بناها هم اهداف سیاسی ممالیک و هم نیازهای دینی و معیشتی مردم را تحقق می‌بخشید.^{۱۵} پس می‌توان گفت ممالیک با این اقدامات به نوعی از معماری جمعی^{۱۶} بهره جستند؛ یعنی معماری را با ارزش‌های دینی و نیازهای روزانه مردم همسو ساختند و از این طریق در جهت کسب مشروعیت سیاسی حرکت کردند.^{۱۷} در یک کلام، کسب مشروعیت سیاسی محرک نیرومندی برای تأسیس بناهای عام‌المنفعه در مصر به شمار می‌آید و باعث افزایش بناهای آن دوره شد.

۱۱. مقریزی، خطط، ۹۱/۴-۱۳۳، ۲۰۱-۲۵۰، ۲۵۹، ۲۷۹-۲۹۱، ۲۹۷-۳۰۶.

۱۲. ابویوسف، ۱۸۷؛ محمد امین، وقف، ۴۲-۴۳؛ همو، اوقاف، ۱۴۸-۱۴۹؛ محمد نوار، ۶۷.

۱۳. نک. مقریزی، خطط، ۴۹/۳-۵۱، ۱۶۹-۱۷۰؛ ۲۵۹/۴؛ ابن دقماق، ۴۱-۴۶.

۱۴. نک. مقریزی، خطط، ۲۴۹/۴-۲۵۰، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۷۶؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۲۲۶/۸؛ ۱۲۶/۱۰.

15. Humphreys, 79.

۱۶. معماری جمعی به آن معماری‌ای گویند که از «باورها» و «ارزش‌ها» و «نیازهای جمعی مشترک» برخاسته است. این نوع معماری براساس «درک الگوهای رفتاری جامعه و احساس جمعی» شکل می‌گیرد: اسلامی، مقدمه و ۶۶.

۱۷. نک. اسلامی، ۷۷-۷۸، ۸۳-۸۴.

معماری و گفتمان قدرت ممالیک

تعبیر قدرت به مثابه یک گفتمان^{۱۸} مفاهیمی چون قدرت طلبی و قدرت‌نمایی، برتری‌جویی نسبت به رقبا و حتی تعامل با مردم و شیوه‌های دست یافتن به این مقولات را در خود جای می‌دهد. در جوامع پیشامدرن معماری به عنوان زیستگاه، مرجع و محل تجمع و چشم‌انداز جمعی همواره محملی برای انتقال مفاهیم وابسته به قدرت تلقی می‌شده‌است. این سنت با قوانین و کلیشه‌هایی نانوشته از دیرباز در میان حاکمیت‌های مسلمان به سنتی ریشه‌دار تبدیل شده بود.^{۱۹}

ممالیک بحری به جهت خاستگاه اجتماعی و فقدان مشروعیت بر اساس کلیشه‌های سنتی آن برای ادامه حیات و تسلط بر جامعه و رهیدن از تبعات گسست سیاسی و اجتماعی میان مردم و بدنه قدرت به هم‌رنگی مردم با خود نیاز داشتند و می‌بایست به شیوه‌های مسالمت‌آمیز، راهکارهایی مؤثر برای ارائه و القاء ایدئولوژی سیاسی‌شان بیابند. یکی از این راهکارهای مؤثر که با خصلت جوامع اسلامی و سنت‌های پیشین هم سازگار بود برقراری ارتباط میان سیاست و دین و بهره‌گیری ابزاری یا نمادین از دل‌بستگی‌ها و عواطف دینی و مذهبی مردم بود؛ به تعبیری^{۲۰} ممالیک به زیرکی دریافتند که اهداف سیاسی‌شان را رنگ و لعابی دینی داده و فرهنگی مطابق با ارزش‌های دینی پی‌ریزی کنند. القای این فرهنگ با معماری ممکن بود، چون این قابلیت را داشت که با تولید سبک و نماد و نیز تهیه مکانی برای آموزش و تبلیغات،^{۲۱} تا حدودی ایدئولوژی سیاسی و اجتماعی ممالیک بحری را در

18. Discourse

۱۹. بسیاری از بناهای باشکوه اسلامی از دوران امویان و عباسیان و سلسله‌های متعدد اسلامی را می‌توان ذیل گفتمان قدرت توضیح داد. برای مثال شکوه و زیبایی بناهایی چون قبه صخره و فرم منحصر به فرد بنا و ارتفاع گنبد را می‌توان ذیل رقابت‌های سیاسی خلیفه عبدالملک مروان و حریف وی عبدالله بن زبیر و نیز برتری‌جویی‌های مسلمانان در قبال اهل ذمه شام بازجست.

20. Homerin, 5.

21. Levy, 8-9.

سطح شهر بپراکند و توجه بیشتری را به خود معطوف دارد. بناهایی نظیر مسجد، خانقاه و زاویه بستر مناسبی برای اجرای اهداف سیاسی و نوآوری‌های ممالیک پدید می‌آورد. تمرکز بر ساخت بناهای دینی در همان سال‌های آغازین قدرت‌گیری ممالیک، این امنیت خاطر را به مردم عادی منتقل می‌کرد که این حاکمان جدید گرچه از سلاله فرادستان و به‌طور مشخص برخاسته از هسته‌ای دینی نیستند، اما دل‌بسته دین‌اند و قرار نیست پیوندهای وثیق اجتماعی میان مردم و حاکمان، که در دوره‌های مختلف حاکمیت‌های پیشین در سرزمین مصر و شام عمدتاً بر پایه‌ای دینی استوار بوده، به‌کلی دیگرگون شود. همچنین بناهای ممالیک بحری نسبت به بناهای مذهبی پیشین از این مزیت عمده هم برخوردار بودند که قابلیت تفسیر دنیوی هم داشتند، چون در آن‌ها بُعد دینی و غیردینی گره خورده بودند؛ یعنی برای استفاده دینی ساخته می‌شدند، ولی سرشار از نمادهای غیردینی^{۲۲} بودند.^{۲۳} به تعبیر دیگر یعنی در بستر امری دینی مؤلفه‌های ابراز قدرت سیاسی مثلاً فرم باشکوه و چشمگیر و بزرگی و وسعت بنا را هم در نظر می‌گرفتند. به عنوان مثال، ظاهر بیبرس بندقداری (۶۵۸-۶۷۸ هـ) نمای بیرونی مسجدش (تصویر ۱-۱) را [که مکانی دینی بود] به نحوی ساخت که از جهت‌های دیگر رؤیت‌پذیر باشد. به عقیده هامفریز، بیبرس برای آن‌که غلبه بر مغولان و به‌سخنی دقیق‌تر شکوه و عظمت حاکمیت و پیروزی اسلام سنی را آشکار کند، جامعی با مقیاس و مساحتی بزرگ تدارک دید.^{۲۴} سلطان ناصر حسن بن قلاوون (بار اول ۷۴۸-۷۵۲؛ بار دوم ۷۵۵-۷۶۳ هـ) ساختمان مسجدش را به‌طور مجزا و با سه نمای خارجی که هر کدام تزئینات مخصوص به خود را داشتند، بنا کرد. مدخل این مسجد نیز از نظر ابعاد و

۲۲. از نظر هامفریز نقش‌های قرآنی روی دیوارهای مسجد، دیوار قبله، محراب و منبر در معماری ممالیک با اهداف دینی ساخته نشده‌اند، لذا در دسته نمادهای غیردینی جای دارند (Humphreys, 109).

23. Ibid, 108-110, 117.

۲۴. دواداری، ۱۲۳/۸. مقریزی، خطط، ۹۱/۴-۹۲؛ السلوک، ۴۱/۲؛ نیز نک. سامح، ۷۹؛ Humphreys, 91.

عناصر به کار رفته در تزئینات دارای برجستگی‌های ویژه‌ای بود.^{۲۵} همچنین گنبد، مناره و مدخل خانقاه بیبرس جاشنگیر (۷۰۸-۷۰۹ ه.ق) که با عناصر گوناگونی نظیر مقرنس و مرمر ابلق سیاه و سفید آراسته شده‌اند، به بنا جلوه خاصی بخشیده‌است^{۲۶} که احتمال می‌رود با مسأله قدرت سیاسی بی‌ارتباط نباشد.

درحقیقت ممالیک القاء قدرتمندی و شکوه حاکمیت خود را با ابزاری مناسب یعنی احساسات و عواطف دینی مردم باز می‌جستند. آن‌ها به زیرکی دریافته بودند که توجه به آن‌چه برای مردم مهم است، ذهنیات منفی جامعه را در مورد حکومت از بین برده یا دست‌کم کاهش داده و در مردم گرایش خوش‌بینانه‌تری ایجاد می‌کند. به نظر می‌رسد احداث مسجد در جامعه مملوکی فقط جلال حکومت را آشکار نمی‌ساخت، بلکه اتصال قدرتمندان را با ارزش‌های مورد قبول جامعه نمایندگی می‌کرد.^{۲۷} از طرف دیگر آفرینش سبکی براساس نمادهای مورد احترام جامعه، برای حکومتداران نوعی «سرمایه نمادین فرهنگی»^{۲۸} به حساب می‌آمد و جایگاهشان را میان مردم برجسته می‌کرد. گویا ممالیک بحری در پی آن بودند که از معماری برای ترویج عقایدشان بهره‌گیرند، بنابراین توجه‌شان را بر آن دسته از عناصر معماری نهادند که می‌توانست تحقق اهدافشان را به دنبال آورد، مثل مرتفع برآوردن و تزئین بناها.^{۲۹}

تعامل با مردم یکی دیگر از اهداف سلاطین بحری برای احداث بناهای متعدد در

۲۵. مقریزی، خطط، ۱۱۷/۴؛ ابویوسف، ۲۰۵-۲۰۸.

۲۶. مقریزی، خطط، ۲۷۶/۴-۲۷۸؛ نویری، ۳۲/۹۷-۳۳؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۲۲۶/۸؛ نیز نک. رزق، ۲۱۱/۱-۲۴۷؛ سامح، ۸۷-۸۸؛ ابویوسف، ۱۷۴.

27. Humphreys, 83, 88, 117.

۲۸. «سرمایه نمادین فرهنگی، آن دسته از سرمایه فرهنگی می‌باشد که برای مردم به عنوان نماد محسوب می‌شود و مردم برای دارنده آن احترام و منزلت خاصی قائل می‌شوند» (رامین، ۶۱۷-۶۱۸).

۲۹. مقریزی، خطط، ۱۰۵/۴، ۱۰۶، ۱۱۱، ۲۱۸، ۱۲۲، ۲۲۱-۲۲۲، ۲۲۳، ۲۲۵؛ سامح، ۷۸-۷۹؛ بلر و بلوم،

۱۸۰-۱۸۲؛ Ali Ibrahim, 49; Humphreys, 98.

مصر است که در قدرت‌طلبی‌شان سرچشمه داشت.^{۳۰} به‌نظر می‌رسد ممالیک بحری از معماری به‌عنوان ابزاری برای تعامل با مردم استفاده کردند و به فکر ایجاد فضایی افتادند که بتواند ارتباط دوطرفه‌ای را بین حاکمیت و مردم برقرار سازد. افزون بر این، ممالیک بر این عقیده بودند که بین توده‌های جامعه نیز ارتباطی هم‌افزا ایجاد کنند، چون تسلط بر جامعه یکپارچه و همسو آسان‌تر از سلطه بر توده‌های ناهمگن جلوه می‌کرد. بنابراین با احداث بناهایی با کارکرد مختلف به فکر پیوند میان اجزا و اشخاص افتادند و شاید بتوان احداث مجموعه‌های چندمنظوره را، که هر قسمت از آن کارکرد به خصوصی داشت، پُلّی برای به ثمر نشاندن این اهداف دانست. بیشتر ساختمان‌های ممالیک در قالب مجموعه‌های چندمنظوره دینی و غیردینی احداث شده‌اند. این ساختمان‌ها از سویی، بانیان را با مردم پیوند می‌داد و تصویری مردم‌آمیز از آن‌ها به مردم نشان می‌داد و از سوی دیگر، تعامل گروه‌های مختلف جامعه مثل طبقه دینی (عالمان، فقیهان، صوفیان)، پزشکان و حکیمان و حتی تجار و طبقه نظامی را با مردم عادی ممکن می‌ساخت.^{۳۱} برای نمونه مجموعه سلطان منصور قلاوون (۶۷۸-۶۸۹ هـ) (تصویر ۲-۱) و سلطان ناصر حسن بن قلاوون (تصویر ۳-۱) از برجسته‌ترین مجموعه‌های چندمنظوره است. منصور قلاوون مجموعه‌اش را با قسمت‌هایی نظیر مقبره، مدرسه، مکتب، بیمارستان و سیل ساخت.^{۳۲} سلطان ناصر حسن نیز در مجموعه‌اش اجزایی مثل مسجد جامع، مدرسه، مقبره و بیمارستان قرار داد.^{۳۳}

شاید بتوان گفت از این میان، التفات بیشتر به مدارس و مکاتب و مراکز آموزشی به جهت ایجاد ارتباط با عالمان و فقیهان مذاهب چهارگانه پشتوانه فکری و عقیدتی

30. See: Humphreys, 97; Ali Ibrahim, 47.

31. See: Al-harithy, 84, 91.

۳۲. ابن حبیب، ۳/۳۰۱؛ ابن بطوطه، ۱/۲۰۳؛ مقریزی، خطط، ۴/۲۱۸، ۲۵۹-۲۶۰؛ سیوطی، تاریخ خلفاء، ۲/۲۶۴؛ قلقشندی، ۳/۳۶۷؛ نیز نک. Fernands, "Mamluk Architecture", 111.

۳۳. مقریزی، خطط، ۴/۱۱۷؛ ابن حبیب، ۳/۳۴۲؛ سیوطی، تاریخ خلفاء، ۲/۲۶۹؛ قلقشندی، ۳/۳۶۷.

مستحکمی برای دولت به حساب می‌آمد،^{۳۴} هر چند این منافع دوسویه بود و عالمان دینی هر مذهب می‌کوشیدند با نزدیک شدن به دولتمردان مذهبشان را برتری بخشند.^{۳۵}

بر این اساس می‌توان نتیجه گرفت که در دوره ممالیک بحری، معماری به ابزاری مهم برای نمایاندن قدرت حکومت تبدیل شده بود.^{۳۶} فضا و سبک معماری را می‌توان یکی از عوامل نمایش اقتدار و توانمندی حکومت دانست. با نگاهی گذرا به شکل ظاهری ساختمان‌های آن دوره این حقیقت روشن می‌شود که بناهای ممالیک بحری در مقایسه با بناهای پیشین، خودنمایی و جلوه بیشتری دارند^{۳۷} و این مسأله بی‌ارتباط با قدرت‌نمایی ممالیک بحری نیست. به نظر می‌رسد آن‌ها می‌خواستند معماری ساختمان‌ها طوری باشد که عظمت سیاسی حکومتشان بر همگان نمایش داده شود؛^{۳۸} زیرا بدین صورت نزد بیگانگان توانمند جلوه می‌کردند و نیز جایگاه والاتری بین مردم می‌یافتند.^{۳۹} از اقداماتی که ممالیک بحری در جهت همسوسازی سبک معماری با اهداف سیاسی‌شان انجام دادند، می‌توان به این موارد اشاره کرد: ۱. مرتفع‌ساختن بنا: نقشه ساختمان‌های ممالیک به شکل عمودی و مرتفع است. چون بناهای عمودی با ارتفاع زیاد توجه بیشتری را به خود جلب می‌کردند.^{۴۰} (تصویر ۴-۱) ۲. برجسته‌سازی سردر و نمای بنا: ممالیک به قصد آن که بناها

۳۴. نمونه‌هایی از مدرسه‌ها و مکتب‌های ساخته‌شده در زمان ممالیک بحری: مقریزی، خطط، ۲۰۱/۴-۲۴۱، ۳۸۸، ۲۵۹.

۳۵. رهبری، ۱۲.

۳۶. نک. مقدم، ۱۲۸.

۳۷. مقریزی، خطط، ۱۰۵/۴، ۱۱۱، ۲۱۸، ۱۲۲، ۲۲۱-۲۲۳، ۲۲۵.

38. Al-harithy, 87.

39. Ibid, 73.

۴۰. البته ذکر این نکته لازم است که به اعتقاد برخی از محققان (برای مثال: Ali Ibrahim, 49) مرتفع‌سازی بناها فقط به دلایل سیاسی صورت نگرفت، بلکه فضای محدود مصر هم اجازه پیشروی عرضی را به بناها نمی‌داد؛ لذا معماران ناگزیر بودند به فکر مرتفع‌سازی باشند؛ هرچند این عامل در کنار هدف اصلی قدرت‌نمایی عاملی خردتر محسوب می‌گردد.

جلوه بیشتری داشته باشد، سردر را مزین و بزرگ‌تر ساختند و بر تزئین بیرونی بنا اهتمام ورزیدند.^{۴۱} (تصویر ۵-۱) ۳. آراستگی گنبد و افزودن مقبره به بناها: گنبد یکی از عناصری است که ممالیک آن را برای به ثمر نشاندن انگیزه‌های سیاسی‌شان به کار بردند، زیرا گنبد و مقبره بر عظمت بنا می‌افزود و از آن‌جا که معمولاً از ملحقات مراکز دینی بود، بناهای مذهبی را به خدمت اهداف دنیوی از جمله اهداف سیاسی در می‌آورد.^{۴۲} (تصویر ۶-۱) حتی ممالیک بحری برای این‌که خودنمایی گنبد را چندبرابر کنند، آن‌ها را به شکل دندانه‌دار می‌ساختند و با عناصر تزئینی می‌آراستند. ۴. مناره: بخشی از تجلی بناهای ممالیک به مناره باز می‌گردد. مناره به عنوان ابزار دینی برای تبلیغات سیاسی و دنیوی ممالیک بحری شناخته می‌شود. از این حیث مناره‌های این دوره مرتفع، مدور و از نظر تزئینی پیچیده‌تر از دوره‌های قبل بود.^{۴۳} (تصویر ۷-۱) بنا بر آن‌چه ذکر شد، تسلط بر جامعه، تعامل با مردم و نیز نمایاندن شکوه حکومت، افزایش فعالیت‌های معماری در مصر را به دنبال آورد و بر عناصر معماری تأثیر نهاد.

تبدیل شدن مصر به مرکز خلافت

انتقال خلافت عباسی به قاهره و تبدیل شدن مصر به مرکز فرهنگی و دینی جهان اسلام، سلاطین را به آبادانی و احداث بناهای مختلف تشویق کرد. چنان‌که پیشتر هم ذکر شد ممالیک به جهت جبران مساله مشروعیت از همان آغاز عزم خود را برای ورود به عرصه‌های دین جزم کرده بودند. بیبرس بندقداری تصمیم گرفت از دین به عنوان ابزاری برای کسب مشروعیت دینی و دوام حکومت بهره گیرد. در شرایطی که دین تنها نقطه اتصال سلاطین و مردم بومی بود، انهدام خلافت عباسی در بغداد ذهنیات عوام مسلمانان را که پیشتر

۴۱. سامح، ۷۸-۷۹؛ بلر و بلوم، ۱۸۰-۱۸۲؛ Humphreys, 98.

۴۲. مقریزی، خطط، ۲۱۸/۴، ۲۲۲، ۲۲۴، ۲۷۶، ۲۹۰؛ نیز نک. Humphreys, 113, 117.

43. Ibid, 98, 112, 113, 117.

دل در گرو خلافت بسته بودند به سختی به چالش کشیده بود؛^{۴۴} مردم همچنان از نظر دینی به عباسیان وابسته بودند؛ شاید گروه‌هایی به رهبر دینی نیاز داشتند و گروه‌های دیگر هم از سر عادت ریشه‌دار، چنین فقدان را بر نمی‌تافتند.^{۴۵} در این شرایط، بیبرس بر آن شد که با احیای خلافت عباسی در قاهره، ضمن التیام بخشیدن به زخم‌های عاطفی جامعه اسلامی، مشروعیت دینی و سیاسی و افتخار این خدمت تاریخی را به حکومت ممالیک اعطا کند. به بیان دیگر احیای خلافت عباسی دو بُعد اجتماعی و سیاسی داشت؛ یعنی سلطان مملوکی با احیای خلافت و برگرداندن جایگاه دینی خاندان عباسی، از سویی به نگرانی‌های عوام و حتی گروه‌هایی از خواص جامعه اسلامی پاسخ می‌داد و از سوی دیگر مشروعیت سیاسی خویش را تضمین می‌کرد. بنابر این ملاحظات، وی در ۶۵۹ هـ یکی از افراد خاندان عباسی به نام ابوالقاسم احمد بن خلیفه ظاهر را به قاهره آورد و با او بیعت کرد. به تعبیر مورخان این اقدام بیبرس، چشم‌های مسلمانان سرتاسر جهان را به مصر خیره کرد و مردم مناطق دیگر را به سوی مصر فرا خواند.^{۴۶} به نظر می‌رسد پس از این واقعه، تصمیم سلاطین بحری بر آن شد که مصر را از نظر آبادانی، عمرانی و رفاهی غنی سازند. به بیان دیگر سلاطین بحری از این زمان به بعد کوشیدند قطب دینی و فرهنگی جدید را طوری برجسته کنند که چیزی از شهرهای دیگر کم نداشته و به میزان لازم فضا و مکان برای جنبه‌های مختلف زیست مردم مهیا باشد؛ زیرا در پی انتقال خلافت عباسی به قاهره نگاه اندیشمندان و دین‌داران بغداد و سایر نقاط جهان به مصر معطوف گردید و نیاز به مکان‌هایی مطرح شد که پاسخگوی کثرت جمعیت باشند.^{۴۷} در این جهت سلاطین بحری به احداث ساختمان‌های دینی و غیردینی

۴۴. مقریزی، السلوک، ۴۹۹/۱.

۴۵. واکنش‌های عاطفی عوام و خواص جامعه مسلمان بعد از فروپاشی خلافت عباسی که در متون مختلف بازتاب یافته، فراگیر، عبرت آموز و از جهت شاخص‌های جامعه‌شناختی خود موضوعی در خور پژوهش است.

۴۶. ابن کثیر، ۲۳۱/۱۳-۲۳۲؛ نویری، ۱۳/۳۰-۱۵؛ بیبرس منصور، زبدة الفکر، ۶۰-۶۳؛ همو، التحفة المملوک،

۵۱؛ مقریزی، السلوک، ۵۲۹/۱-۵۳۰؛ سیوطی، تاریخ خلفا، ۳۷۳-۳۷۴؛ دواداری، ۷۲/۸-۷۳.

۴۷. ابن شداد، ۴۱، ۹۱، ۱۴۶-۱۴۷.

پرداختند و از هنرمندان و مهاجران حمایت کردند.^{۴۸} بنابراین می‌توان یکی از دلایل برافراشتن مکان‌هایی مانند مساجد جامع، مدرسه‌ها، خانقاه‌ها، زاویه‌ها و سیبل‌کتاب‌ها را مربوط به همین موضوع دانست.^{۴۹} همچنین شایان ذکر است که سیف‌الدین قلاوون به دلیل آن‌که در مصر بیمارستانی مانند بیمارستان عضدی بغداد و بیمارستان نوری دمشق وجود داشته باشد، بیمارستانی (تصویر ۸-۱) در بین‌القصرین برافراشت و آن را مرکزی برای درمان و آموزش قرار داد و نیز مدرسه و سیبل‌کتابی ضمیمه‌اش کرد.^{۵۰} حاصل سخن آن است که تبدیل شدن مصر به مرکز خلافت و افزایش جمعیت مصر، سلاطین را به احداث بناهای متعدد دعوت کرد و ظهور بناهای دینی و غیر دینی را منجر شد.

بناها

مصر در زمان ممالیک شاهد برپایی سازه‌هایی بود که ظاهری اجتماعی و مذهبی داشتند، ولی با اهداف سیاسی بنا شدند. بر این اساس، طباق، مسجد جامع، مدرسه، خانقاه، زاویه، حمام، رباط، مقبره، سیبل‌کتاب، میدان و پل از مهم‌ترین بناها و سازه‌های سیاسی و اجتماعی ممالیک به حساب می‌آیند.^{۵۱}

۱. طباق

جایگاه لرزان مشروعیت ممالیک آنان را بر آن داشت تا با تربیت نیروهای ویژه نظامی، سپاهی ایدئولوژیک، وفادار و آموزش‌دیده بر اساس چارچوب فکری و ارزش‌های فرهنگی و سیاسی خود و از طبقه‌ای متجانس با خاستگاه سلاطین مملوکی، یعنی بردگانی غیر بومی،

۴۸. مفید، ۲۴۵.

۴۹. مقریزی، خطط، ۲۰۱/۴-۲۴۱، ۲۵۹، ۳۸۸.

۵۰. همان، ۲۱۸/۴، ۲۵۹-۲۶۳.

51. See: Fernands, "Mamluk Architecture", 107; Rabbat, 161.

فراهم آورند. این هدف ویژه به پیدایش مجموعه بناهایی جدیدالتأسیس تحت عنوان طباق انجامید، بناهایی که هم محل استقرار و اسکان بردگان بود و هم محل تعلیمات نظامی و عقیدتی.^{۵۲} پرورش غلامان مملوکی براساس این اصول، سبب شد سلاطین بحری بر احداث طباق و اردوگاه‌ها در مصر اهتمام ورزند. غلامان را برای آموزش از کودکی به اردوگاه‌ها و طباق‌ها می‌بردند و آن‌ها را برای عهده‌داری منصب‌های حکومتی آماده می‌کردند. سلاطین بحری به حدی به تربیت ممالیک توجه داشتند که حتی به آن‌ها اجازه خروج از قلعه و طباق و نیز آمیختگی با مردم مصر را نمی‌دادند، زیرا نمی‌خواستند غلامان نشان تحت‌تأثیر محیط قرار گیرند. در واقع هدف سلاطین این بود که با نگهداری طولانی مدت غلامان در یک مکان، روابط ناگسستی بینشان به وجود بیاورند و با این کار بتوانند بر عمر حکومت خود بیافزایند. در طباق‌ها در کنار شجاعت و وفاداری، علوم دینی و غیردینی^{۵۳} هم تدریس می‌شد^{۵۴} و بعد از آن‌که غلامان به بزرگسالی می‌رسیدند، مطابق با استعداد و علاقه‌شان به مسئولیت‌های مختلف گماشته می‌شدند و به خدمت سپاه درمی‌آمدند.^{۵۵} به عنوان نمونه، اولین طباق در جامعه مملوکی را ظاهر بیبرس بندقداری در ۶۵۸ هـ بنا نهاد. این طباق در جوار باب قلعه^{۵۶} قرار داشت و یک مسجد جامع و زاویه نیز در کنارش بود.^{۵۷} در ۷۱۵ هـ طباقی در نزدیکی برج منصور آتش گرفت، ناصر محمدبن

۵۲. برای اطلاعات بیشتر نک. حسن‌زاده کلشانی و جلیلی، ۶۵.

۵۳. غلامان در طباق‌ها براساس نژادشان گروه‌بندی می‌شدند و زیر نظر یک سرپرست یا استاد روزگار می‌گذراندند. ممالیک در طباق‌ها زیر نظر استاد شمشیرزنی، اسب‌دوانی و سایر علوم مربوط به جنگ را یاد می‌گرفتند و فقیه به آن‌ها قرآن، شریعت، خوشنویسی و علوم دینی می‌آموخت (برای اطلاعات بیشتر در مورد آموزش ممالیک در طباق‌ها نک. حسن‌زاده کلشانی و جلیلی، ۶۶-۶۸).

۵۴. نک. مقریزی، خطط، ۳/۳۴۶-۳۴۸.

۵۵. مقریزی، خطط، ۳/۳۴۶-۳۴۸؛ دهمان، ۱۰۵؛ نیر نک. قاسم، تاریخ، ۳۳-۳۵، ۱۳۰؛ لاپیدوس، مدن اسلامی، ۱۳۰؛ عربی، ۸۴، ۸۹.

۵۶. قلعه جبل را صلاح الدین یوسف بن ایوب بنا نهاد (مقریزی، خطط، ۳/۳۳۰-۳۳۲).

۵۷. ابن تغری بردی، النجوم، ۷/۱۹۰-۱۹۱.

قلاوون پس از این واقعه طباق جدیدی ساخت و مملوکان را به آنجا منتقل کرد.^{۵۸} وی در ۷۲۹ هـ طباقی در ایوان قلعه بنا کرد و تعدادی مملوک را در آنجا سکونت داد. حاصل سخن این است که اهتمام سلاطین بحری به پرورش نیرویی مطابق با اصول ایدئولوژیک، معماری ویژه‌ای پدید آورد که محملی بود برای بیانی سیاسی با اهداف سیاسی مشخص.

۲. مساجد جامع

مسجدها به دو گروه مسجدهای جامع و مسجدهای غیرجامع تقسیم می‌شوند. مسجدهای جامع را در مرکز یا قسمت اصلی شهر می‌ساختند و محلی برای برپایی نماز جمعه بود. اما مسجدهای غیرجامع را در بخش‌های محلی و غیر اصلی شهر بنا می‌کردند و هدف از احداث آن‌ها خواندن نماز جماعت بود. هر دو نوع مسجد کارکرد سیاسی و اجتماعی و دینی داشتند، ولیکن مسجد جامع مهم‌تر از مسجد غیرجامع تلقی می‌شد، زیرا مکانی برای پیوند گروه‌های مختلف جامعه به حساب می‌آمد و در مقایسه با مسجدهای معمولی کاربرد سیاسی بیشتری داشت.^{۵۹} اولین کارکرد مساجد جامع در زمان ممالیک بحری، فراهم آوردن مکانی برای پرستش خداوند، اجرای آیین‌ها و مراسم‌های مذهبی و سیاسی است. مساجد جامع کارکرد علمی و آموزشی هم داشتند و حلقه‌هایی برای رواج علم درون آن‌ها شکل می‌گرفت و به نظر می‌رسد به دلیل تبلیغات سیاسی، توجه ممالیک بحری بیشتر بر ساخت مسجدهای جامع متمرکز بوده است.^{۶۰} از قرن اول تا اوایل قرن ششم، جز در مواقع انگشت شمار، ساختن هر نوع مسجد در انحصار حکومت بود و هزینه ساخت آن از خزانه دولت تأمین می‌شد. در آن زمان دولت، در اجتماع نقش واسطه‌ای بین دین و سیاست را بازی می‌کرد و مردم در مورد حکومت این نگرش را داشتند که وظیفه برقراری وحدت و ارتباط در

۵۸. مقریزی، السلوک، ۵۰۹/۲-۵۱۱.

۵۹. درباره جامع نک. بادکوبه هزاره، ۳۰۲/۹-۳۱۴.

۶۰. نک. مقریزی، خطط، ۹۱/۴، ۹۲، ۱۰۶، ۱۰۷، ۱۱۱.

جامعه اسلامی، برعهده حاکمان است و یکی از راه‌های تحقق آن در مسجدها صورت می‌گیرد. در واقع در آن زمان حاکمان با اهداف سیاسی و دینی مسجد می‌ساختند و رفته‌رفته این نگرش دستخوش تغییر شد و افراد غیرحکومتی هم برای نشان‌دادن دین‌داری و پرهیزگاری به جرگه تأسیس‌کنندگان مسجد وارد شدند.^{۶۱} بنابراین در قرن ششم دولتمردان انگیزه‌های سیاسی و دینی و غیردولتیان با نیت مذهبی به تأسیس مسجد اقدام کردند. ساختن مسجد جامع یا احداث مکانی برای انجام‌دادن مناسبات مذهبی و شنیدن خطبه، از پایه‌های حکومت ممالیک بحری است.^{۶۲} در مسجدهای جامع آموزشی از عناصر دنیوی و معنوی مشهود است، یعنی مسجدها دارای نمادها و نشانه‌های مذهبی بودند، ولی به طور کامل دینی به حساب نمی‌آمدند؛ زیرا با وجود این‌که بیشترشان محراب و کتیبه [که از نشانه‌های مکان‌های مذهبی است] داشتند، نحوه معماری و ساخت‌شان تماماً از دین پیروی نمی‌کرد و رگه‌های سیاسی در آن‌ها موج می‌زد.^{۶۳} مثلاً الحاق ساختمان‌هایی نظیر مقبره، حمام، سیل‌کتاب و آشپزخانه به مکان‌های دینی، از جمله مسجدها، با اهداف غیردینی و عموماً سیاسی صورت می‌گرفت.^{۶۴} (جدول ۱-۱)

۳. مدرسه

ممالیک بحری نخست با هدف آموزش و سپس با نیت گسترش تسنن و کسب مشروعیت دینی، به تأسیس مدرسه‌ها دست زدند. بنابراین طالبان علم در مدرسه، علوم دینی را زیر نظر افرادی مثل شیخ، مدرس، معید، قاضی و فقیه می‌آموختند و از مزایایی هم بهره می‌بردند. شایان ذکر است که مدرسه در زمان ممالیک بحری هم محل علم‌آموزی و هم محلی برای

۶۱. نک. همان ۹۱/۴-۱۲۷؛ Humphreys, 92-93.

۶۲. نک. مقریزی، خطط، ۱۰۴/۴، ۱۰۵، ۱۱۳.

63. Humphreys, 80.

۶۴. مقریزی، خطط، ۲۴۹/۴-۲۵۰، ۲۵۹، ۲۶۰، ۲۶۱، ۲۷۶؛ رزق، ۷۵/۱.

اجرای مراسم‌های دینی بود.^{۶۵} (جدول ۲-۱)

۴. خانقاه

خانقاه جایی بود که زاهدان و عارفان برای پرستش و آموختن راه‌های اتصال به پروردگار در آن جمع می‌شدند.^{۶۶} خانقاه مثل مسجد نقش دینی و مثل مدرسه نقش آموزشی برعهده داشت و یکی از ویژگی‌هایش که آن را از مدرسه و مسجد متمایز می‌کرد، فراهم آوردن امکان خلوت‌گزینی و تهذیب نفس برای ساکنانش بود.^{۶۷} در خانقاه افراد متعددی روزگار می‌گذراندند و هر یک به کاری مشغول بودند مثل شیخ، نگهبان، امام، فقیه، آشپز، پزشک، کتابدار، مؤذن و ناظر وقف.^{۶۸} اولین خانقاه در مصر را صلاح‌الدین ایوبی در باب‌العید قاهره بنا نهاد و مکان این خانقاه در زمان فاطمیان محلی برای تجمع صوفیان و به نام دار سعیدالسعدا شناخته می‌شد.^{۶۹} در زمان ممالیک بحری خانقاه نوعی مکان دینی و سیاسی به‌شمار می‌آمد؛ سیاسی از آن جهت که سلاطین و امیران بنیانگذار و قانونگذار آن بودند و دینی از آن رو که مکانی برای گردهم‌آیی دین‌داران و صوفیان بود.^{۷۰} خانقاه‌های فراوان مصر در این دوره را می‌توان در دو دسته جای داد، دسته اول خانقاه‌هایی که به نهادهای دیگر مانند مقبره و مدرسه یا بیمارستان متصل‌اند و معمولاً سلاطین و امیران برای اعمال قدرت سیاسی و دینی می‌ساختند و دسته دوم، خانقاه‌های مستقل که شیوخ و عالمان با اهداف شخصی بنا می‌کردند.^{۷۱} معماری خانقاه‌ها از زمان ایوبیان تا زمان ناصر محمد بن قلاوون به یک شیوه

۶۵. مقریزی، خطط، ۲۱۷/۴، ۲۴۹-۲۵۰، ۲۱۷.

۶۶. همان، ۶۶.

۶۷. برای اطلاعات بیشتر در مورد نحوه و مواد تدریس در خانقاه‌ها رک. رزق، ۲۷/۱-۳۲.

۶۸. رزق، ۲۲/۱-۲۳.

۶۹. مقریزی، خطط، ۲۷۳/۴؛ قلقشندی، ۳۶۸/۳.

70. Fernands, *The Evolution*, 19.

۷۱. ابن حبیب، ۳۰۱/۱؛ مقریزی، خطط، ۲۱۰/۴، ۲۱۱، ۲۱۸، ۲۲۴، ۲۲۲، ۲۶۰؛ ابن تغری بردی، النجوم،

بود تا این که بیبرس جاشنگیر روش پیوند میان خانقاه یا رباط با مقبره را پیش گرفت و این نوع معماری را به شیوه‌ای مرسوم در مصر بدل کرد.^{۷۲} (جدول ۳-۱)

۵. زاویه

زاویه مکانی برای عبادت و خلوت‌گزینی صوفیان، فقیران و درویشان بود و اغلب آن‌ها را در مقیاسی کوچک، کنار مساجد، خانقاه‌ها و بناهای دینی دیگر می‌ساختند.^{۷۳} زاویه از یک صحن، مکانی برای آموزش و عبادت، تعدادی اتاق‌های کوچک، آشپزخانه و آبخوری تشکیل می‌شد^{۷۴} و معمولاً سلاطین با هدف دست‌یابی به مشروعیت سیاسی در جامعه به بنای آن توجه می‌کردند؛^{۷۵} گفتنی است که معماری زاویه در مقایسه با خانقاه ساده‌تر و ابتدایی‌تر بود و در آن‌ها مقررات خاصی اعمال نمی‌شد.^{۷۶} (جدول ۴-۱)

۶. حمام

حمام، حمیم یا حمیمه به محلی گویند که مخزنی پر از آب داغ برای شست‌وشو دارد.^{۷۷} حمام‌ها از پیش از اسلام وجود داشته‌اند و پس از آمدن اسلام حمام «ابتدا به‌عنوان محلی برای غسل کردن و وضوگرفتن ضمیمه مسجد گردید و افزون بر مسجد و بازار، یکی از شاخص‌های شهرهای اسلامی شد».^{۷۸} حمام‌ها معمولاً از چند بخش تشکیل می‌شدند مثل

۳۷۸/۶؛ همو، المنهل، ۳۶۲/۲؛ ابویوسف، ۱۳۷؛ Fernands, *The Evolution*, 19.

۷۲. مقریزی، خطط، ۲۷۶/۴؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۲۲۶/۸.

۷۳. مقریزی، السلوک، ۵۰۹/۲-۵۱۱.

74. Fernands, *The Evolution*, 15.

75. Berkey, 141-142; Fernands, *The Evolution*, 21.

76. Humphreys, 94; Fernands, *The Evolution*, 19.

۷۷. مقریزی، خطط، ۱۲۹/۳.

۷۸. منفرد، ۱۰۶/۱۴-۱۱۸.

بخش گرم‌کننده آب، اتاق‌های گرم و فضای خدماتی^{۷۹} و فردی به نام «حمامی» مسئول اداره امورات آن جا بود.^{۸۰} حمام‌ها جزو مراکز اجتماعی و عمومی مصر به حساب می‌آمدند^{۸۱} و به جهت تأکید سنت اسلامی بر طهارت، حمام‌کردن از ضروریات زنان و مردان مسلمان بود. به نظر می‌رسد امیران مملوک برای به دست آوردن شهرت و محبوبیت و رفع نیاز مردم، حمام‌هایی در کنار بناهای دیگر مثل خانقاه، زاویه، مدرسه و بیمارستان تدارک دیدند. بانیان، حمام را جزو اموال وقفی قرار و درآمدش را به بازماندگانشان اختصاص می‌دادند.^{۸۲} (جدول ۵-۱)

۷. رباط

رباط‌ها از بناهای نظامی بود، اما کارکرد دینی هم داشتند. رباط را با هدف حفظ حکومت و جلوگیری از حمله دشمنان می‌ساختند و «پیروان طریقت‌های دینی» در آن روزگار می‌گذرانند. در واقع آن‌جا به مجاهدانی تعلق داشت که قصد جهاد در راه خدا را داشتند و از مرزها نگهداری می‌کردند. همچنین محلی برای آموزش دینی و نظامی و پناهگاهی برای سکونت زنان مطلقه و بی‌پناه بود.^{۸۳} ساختمان رباط از صحن، برج، مصلی و اتاق‌های کوچک برای استراحت تشکیل می‌شد.^{۸۴} در مصر، کارکرد اجتماعی هم برای رباط‌ها مطرح است، زیرا برخی افراد ساکن در آن، از نفوذ چشمگیری در جامعه برخوردار بودند.^{۸۵} افزایش خانقاه‌های مصر در قرن ۸هـ، کاهش رباط‌ها یا پیوندشان با خانقاه‌ها را به دنبال

۷۹. گرابار، ۲۰۳.

۸۰. برای اطلاع از وظایف حمامی رک. ابن‌اخوه، ۲۴۰-۲۴۵.

۸۱. قاسم، تاریخ، ۳۱۲-۳۱۳.

۸۲. مقریزی، خطط، ۱۳۴/۴-۱۳۵، ۲۸۳، ۲۸۴-۲۸۵؛ ابن‌تغری بردی، نجوم، ۳۰۳/۱۰-۳۰۴.

۸۳. مقریزی، خطط، ۲۹۲/۴-۲۹۳؛ کریمیان سردشتی و عطارزاده، ۴۲۷/۱۹-۴۳۰.

۸۴. رزق، ۹۸/۱-۹۹، ۱۰۳-۱۰۴؛ رفاعی، ۱۰۹-۱۱۰.

۸۵. عبدالجبار، ۱۲۰۲.

۸. سیبیل کُتاب

سبیل، سقاخانه یا آبخوری از مکان‌های اجتماعی و دینی ممالیک بحری است.^{۸۷} سبیل‌های مصر در دو نوع سبیل‌های سلطانی و سبیل‌های خصوصی جای داشتند. سبیل‌های سلطانی یا حکومتی را سلاطین بحری با هدف کسب مشروعیت و برای همگان می‌ساختند و امورات مربوط به آن‌ها زیر نظر حکومت انجام می‌گرفت و اغلب از ملحقات مراکز دیگر به حساب می‌آمد. در مقابل، بانیان سبیل‌های خصوصی امیران و ثروتمندان بودند و آن‌ها را برای استفاده شخصی در کنار زمین یا بناهای دیگرشان احداث می‌کردند.^{۸۸} معمولاً در جوار سبیل، مکتب‌خانه یا مکتب‌السبیل هم وجود داشت که مکانی برای آموزش کودکان تهری دست به شمار می‌آمد و کودکان در آن‌جا به فراگیری علمی همچون قرآن، حدیث، شریعت، لغت و نحو مشغول می‌شدند.^{۸۹} سبیل در جامعه مصر سه دوره را پشت سر نهاد، ۱. دوره پیش از ناصر محمد بن قلاوون ۲. دوره ناصر محمد بن قلاوون ۳. عصر سلطان غوری (۹۰۷هـ). دوره نخست، از زمان صلاح‌الدین ایوبی آغاز می‌شود و سبیل‌ها در این فاصله زمانی ابتدایی و ساده بودند. دوره دوم، دوره افزایش تعداد سبیل‌ها است و ناصر محمد سبیل‌های قبلی را ترمیم کرد^{۹۰} و برای انتقال آب بیشتر، به حفر چاه‌های متعدد و ایجاد تسهیلات جدید دست زد. دوره سوم، دوره اصلاح نظام آب‌رسانی پیشین از جانب سلطان غوری است.^{۹۱} نقشه بناها در این سه دوره تقریباً یکی است و تفاوت‌ها به معماری،

86. Fernands, *The Evolution*, 12.

۸۷. رزق، ۷۸/۱-۷۹.

۸۸. محمد نوار، ۷۲، ۷۸.

۸۹. نویری، ۷۴/۳۱-۷۵؛ عاشور، ۳۴۷-۳۴۸.

۹۰. مقریزی، السلوک، ۴۸۶/۲.

۹۱. محمد نوار، ۸۴-۸۹.

تزئینات و آراستگی بنا باز می‌گردد و معمولاً آن‌ها را با مرمرهای سفید و سیاه می‌ساختند.^{۹۲}
(جدول ۵-۱)

۹. مقبره

مقبره، قُبه یا آرامگاه مکان‌هایی هستند که سلاطین بحری برای بزرگداشت نام و زنده‌نگه داشتن خاطره‌شان با اهداف دنیوی بنا می‌کردند و سپس ظاهری دینی به آن می‌افزودند. یعنی مقبره را برای جاودانگی نامشان و برخورداری از دعای خیر مردم، جزو ملحقات مراکز دینی قرار می‌دادند و با این کار اهداف سیاسی و شخصی و دینی را با منافع اجتماعی مردم پیوند می‌زدند.^{۹۳} مقبره برای نشان دادن قدرت و عظمت حکومت کاربرد داشت و اجزای آن (گنبد، سردر و مناره) نوعی ابزار برای تبلیغات سیاسی به شمار می‌آمد.^{۹۴} (جدول ۷-۱)

۱۰. میدان

در جهت استمرار قدرت یکی از لوازم مورد نیاز دولت، پرداختن به امر تبلیغات بود. میدان‌ها^{۹۵} به عنوان نمونه مهمی از مکان‌ها، بستری برای مناسبات سیاسی و اقدامات اجتماعی بودند^{۹۶} و سلاطین بحری بخشی از دیدارهای سیاسی با فرستادگان ملت‌های دیگر و ازدواج‌های سیاسی را در میدان‌های مصر انجام می‌دادند. همچنین میدان‌ها برای اجرای تمرین‌های نظامی و سوارکاری، بازی‌ها و تفریحات متعدد کاربرد داشتند. اسب سواری یکی از ورزش‌های مهم دوران ممالیک بود و سلاطین به پرورش نیروی نظامی

۹۲. همو، ۷۰؛ رزق، ۷۸/۱-۷۹.

۹۳. مقریزی، خطط، ۲۱۱-۲۱۰/۴، ۲۱۸، ۲۶۰، ۲۲۲، ۲۲۴، ۲۷۶، ۲۹۰، ۲۹۱؛ همو، السلوک، ۱۷۵/۲، ۱۷۷؛ ابن‌تغری بردی، نجوم، ۳۷۸/۶؛ ابن‌حبیب، ۳۰۱/۱؛ ابن‌فرات، ۹/۸-۱۰.

94. Humphreys, 117.

۹۵. میدان: محل اسب‌دوانی.

۹۶. برای اطلاعات بیشتر نک. ششتاوی، ۱۹، ۲۰، ۲۱.

سوارکار اهتمام بسیاری می‌ورزیدند، بخشی از آموزش‌های نظامی هم در میدان‌ها صورت می‌گرفت. این عوامل سبب شد سلاطین به احداث میدان‌هایی در مصر بپردازند. مثلاً ظاهر بیبرس بندقدری در سال ۶۶۶ هـ بیرون قاهره، میان بین‌النقره و قبه‌النصر، میدان قبق را به عنوان مکانی برای تربیت نظامی سپاه بنا نهاد.^{۹۷} میدان قبق محلی برای برگزاری جشن‌ها و عیدها، مراسم‌های سیاسی و سوارکاری بود و مقریزی اطلاعاتی از مراسم‌هایی می‌دهد که بیبرس و سلاطین پس از او در این میدان برگزار کردند. از آن‌ها می‌توان به جشنی پس از رهایی از خطر شام و تاتار در زمان ظاهر بیبرس،^{۹۸} ازدواج ملک سعید بن ظاهر (۶۷۸ هـ) با دختر امیر سیف‌الدین قلاوون^{۹۹} و جشن‌ها و بازی‌های سلطان ملک اشرف خلیل (۶۸۹-۶۹۲ هـ) و ناصر محمدبن قلاوون اشاره کرد.^{۱۰۰} در ۷۱۸ هـ، ناصر محمدبن قلاوون، میدان ظاهری را ویران و به جای آن، میدان ناصری (تصویر ۹-۱۰) را احداث کرد. این میدان از میدان‌های مهم ممالیک بحری بود و به عنوان مکانی برای بازی‌های مختلف و دیدارهای سیاسی شناخته می‌شد.^{۱۰۲} در ۷۲۷ هـ، فرستاده سلطان ابوسعیدبن محمد (پادشاه ایلخانی ایران)، به میدان ناصری آمد و با مملوکان دیدار کرد و هدایایی بین‌شان ردوبدل شد.^{۱۰۳} در ۷۴۶ هـ کامل شعبان‌بن ناصر محمد (۷۴۷-۷۴۷ هـ) در میدان ناصری چند تن از امیرانش را از مناصب حکومتی خلع کرد.^{۱۰۴} صالح صلاح‌الدین صالح بن محمد بن قلاوون (۷۵۲-۷۵۵ هـ) در ۷۵۴ هـ در میدان ناصری با فرستادگان یمن ملاقات کرد و سلطان در آن روز

۹۷. مقریزی، خطط، ۱۸۰/۳-۱۸۱.

۹۸. همو، السلوک، ۸۶/۲.

۹۹. همان، ۹۷/۲-۹۸. دواداری، ۱۹۷/۸؛ ابن‌کثیر، ۲۷۱/۱۳.

۱۰۰. مقریزی، خطط، ۱۸۰/۳-۱۸۴؛ نیز رک. ششناوی، ۶۶-۷۱.

۱۰۱. برگرفته از کتاب میداین القاهره فی العصر المملوکی: قسمت خرائط، ۱۱۸.

۱۰۲. مقریزی، خطط، ۳۲۵/۳-۳۲۶.

۱۰۳. همو، السلوک، ۹۸/۳.

۱۰۴. ابن‌تغری بردی، النجوم، ۱۲۰/۱۰.

جشن بزرگی ترتیب داد.^{۱۰۵} اشرف شعبان بن حسین بن محمد بن قلاوون (۷۶۴-۷۷۸ه) و صالح صلاح‌الدین حاجی بن شعبان بن حسین (۷۸۳-۷۸۴ه) از میدان ناصری برای دیدارهای سیاسی شان بهره می‌جستند.^{۱۰۶} در ۷۲۰ه ناصر محمد بن قلاوون در خلیج غربی مصر، میدان مهاری را با این هدف که مکانی برای تربیت اسب‌ها و اسب‌دوانی و بازی‌های مختلف باشد، بنا کرد.^{۱۰۷} بنابراین، در روزگار ممالیک، از آن جهت که میدان‌ها برای دیدارها و مناسبات سیاسی، آموزش نیروی نظامی، سوارکاری و بازی کاربردی به نظر می‌رسیدند، در بسیاری از مراکز شهری بنیان و توسعه یافتند.

۱۱. پل

سلاطین بحری با انگیزه‌های سیاسی پل‌هایی در مصر بنا نهادند. پل‌های ممالیک در دو دسته سلطانی و بلدی^{۱۰۸} و از نظر ساختار در دو گروه چوبی و سنگی^{۱۰۹} قرار داشتند. پل‌های سلطانی پل‌هایی بودند که سلطان بر رود نیل و انشعابات آن و عمدتاً جهت ایجاد تسهیلات لجستیک نظامی می‌ساخت. این پل‌ها برای همگان بنا می‌شد و زیر نظر دیوان سلطانی بود و حکومت افرادی را برای رسیدگی به پل‌ها برمی‌گزید. ناظر، وضعیت پل را بررسی می‌کرد و هر چند وقت یکبار به نمایندگی از دولت، هزینه‌ای از مردم بابت نگهداری پل‌ها می‌ستاند.^{۱۱۰} پل‌های بلدی را اقطاع‌داران، امیران و کشاورزان با هزینه شخصی بنا می‌کردند و مراقبت از آن‌ها بر عهده خودشان بود.^{۱۱۱} پل‌های بلدی کاربرد اقتصادی داشتند

۱۰۵. مقریزی، السلوک، ۱۷۹/۴.

۱۰۶. همان، ۲۹۸/۴؛ ۱۲۱/۵-۱۲۲.

۱۰۷. مقریزی، خطط، ۲۲۳/۳-۲۲۴.

۱۰۸. قلقشندی، ۴۴۸/۳-۴۴۹، ابن‌مماتی، ۲۳۲-۲۳۳.

۱۰۹. محمد نوار، ۵۰، ۵۶.

۱۱۰. قلقشندی، ۴۴۸/۳-۴۴۹؛ مقریزی، السلوک، ۷۵/۴-۷۶؛ ابن‌مماتی، ۲۳۲-۲۳۳؛ نیز نک. قاسم، النیل، ۳۸.

۱۱۱. قلقشندی، ۴۴۸/۳-۴۴۹؛ ابن‌مماتی، ۲۳۲-۲۳۳؛ ابن‌شاهین ظاهری، ۱۲۹-۱۳۰.

نه سیاسی، یعنی برخلاف پل‌های سلطانی، پل‌های بلدی با هدف رونق کشاورزی و روبه رویی با خطرات رود نیل بنا می‌شدند. بنابر آنچه گفتیم، سلاطین بحری برای حفظ حکومت و مقابله با تهدید بیگانگان و شورش‌های داخلی، تصمیم گرفتند پل بسازند. پل‌ها رفت‌وآمد سپاهیان را آسان‌تر می‌نمود و بین شهرها پیوند ایجاد می‌کرد.^{۱۱۲} دسترسی راحت‌تر به شهرها و روستاها، منازعات داخلی را کاهش می‌داد و مواجهه با دشمنان را سرعت می‌بخشید. برای نمونه، ظاهر بیبرس بندقداری در سال ۶۵۸ هـ با این هدف که نظامیان بتوانند آسوده تردد کنند و با فرنگیان روبه‌رو شوند، یک پل روی نهر شریعه بنا کرد.^{۱۱۳} در سال ۷۰۸ هـ، هنگامی که بیبرس جانشینگر متوجه اتحاد پادشاه قبرس با فرنگیان شد، با امیرانش مشورت کرد و سپس دستور داد پلی از قلیوب تا دمیاط^{۱۱۴} بسازند. دمیاط در این دوران ناآرام بود و سلطان ناگزیر بود به فکر امنیت قلمرو باشد و این پل جابه‌جایی سربازان را سریع‌تر می‌کرد و از خطرات احتمالی فرو می‌کاست.^{۱۱۵} امیر بشتاک^{۱۱۶} در ۷۳۷ هـ، ناصر محمد بن قلاوون را از خطرات گاه‌وبی‌گاه ناحیه شیبین و مَرَصَفَا^{۱۱۷} و مناطق اطرافش آگاه ساخت. ناصر محمد هم با همکاری امیر بشتاک پلی در شیبین ایجاد کرد تا در صورت وقوع اتفاق ناخوشایند، سربازان در کم‌ترین زمان به آن منطقه بروند.^{۱۱۸} خلاصه سخن آن است که ایجاد تسهیلات نظامی سبب شد تا سلاطین بحری پل‌هایی در سطح مصر بنا کنند که با نام پل‌های سلطانی شناخته می‌شوند. در کنار پل‌های سلطانی، پل‌های بلدی هم وجود داشتند که به دست امیران و کشاورزان با اهداف اقتصادی بنا می‌شدند.

۱۱۲. قاسم، النیل، ۲۷.

۱۱۳. ابن تغری بردی، النجوم، ۱۴۰/۷-۱۴۲؛ نیز نک. قاسم، النیل، ۲۷.

۱۱۴. دمیاط: روستایی میان تنیس و مصر، در کنار رود نیل و بحر روم: یاقوت حموی، ۴۷۲/۲-۴۷۳.

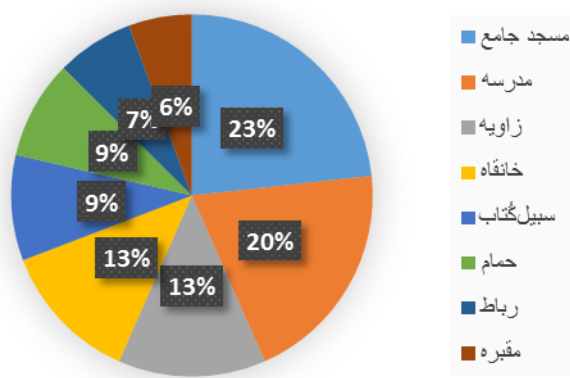
۱۱۵. مقریزی، خطط، ۲۷۷/۳؛ مقریزی، السلوک، ۴۲۵/۲-۴۲۶.

۱۱۶. امیر بشتاک از امیران ناصر محمد بن قلاوون بود، صفدی، ۸۸/۱۰.

۱۱۷. مَرَصَفَا: روستایی بزرگ در شمال مصر، یاقوت حموی، ۱۰۷/۵.

۱۱۸. مقریزی، خطط، ۲۷۶/۳.

بناهای ساخته شده در مصر تحت تأثیر زمینه‌های سیاسی

نتیجه

کوشش‌های ممالیک برای کسب مشروعیت سیاسی و محبوبیت در جامعه، آن‌ها را به سمت احداث بناهای عمومی با هدف رفع نیازهای مردم مصر سوق داد. قدرت‌طلبی و قدرت‌نمایی ممالیک سبب دگرگونی نقشه و تزئین اجزای بناها در مصر شد و قابلیت معماری در ایجاد فضا توجه آنان را به سمت ایجاد بناهای متعدد و سبکی متناسب با هدفشان معطوف کرد. در آن دوره کارآیی معماری در کنار تمرکز بر نقشه و تزئین بنا، بستر مناسبی نیز برای اسکان نیروهای نظامی ممالیک فراهم آورد، از این رو سلاطین با کمک معماری طباق‌هایی در مصر تأسیس کردند و به تربیت سپاه پرداختند. همچنین ممالیک با هدف فعالیت‌های سیاسی و مقابله با تهدید دشمنان، از برافراشتن میدان‌ها و پل‌ها در سطح مصر غافل نماندند و همواره به معماری و عمران این دسته از بناها همت گماشتند. بنابر گزارش‌های تاریخی مسجد جامع ۲۳ درصد، مدرسه ۲۰ درصد، زاویه و خانقاه ۱۳ درصد، سبیل کُتاب و حمام ۹ درصد، رباط ۷ درصد و مقبره ۶ درصد از بناهایی را تشکیل می‌دهد که در آن زمان و تحت تأثیر سیاست در مصر بنا شدند که بیشترین تعداد متعلق به مسجدهای جامع است و کم‌ترین تعداد به مقبره‌ها اختصاص دارد.

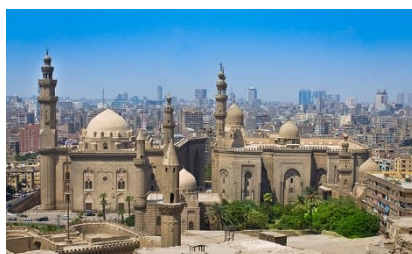
پیوست‌ها

تصویر ۱-۱: مسجد ظاهر بیبرس بندقداری در مصر^{۱۱۹}

تصویر ۱-۲: مجموعه منصور قلاوون در مصر - مقبره، مدرسه و بیمارستان^{۱۲۰}

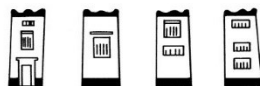

تصویر ۱-۳: مجموعه ناصر حسن بن قلاوون در مصر - مدرسه، مسجد و مقبره^{۱۲۱}

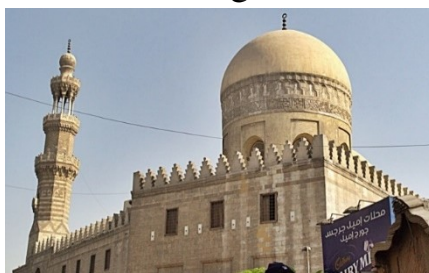
119. [alamyimages.fr/photos-images/sultan-al-zahir-baybars-al.html](https://www.alamyimages.fr/photos-images/sultan-al-zahir-baybars-al.html)

120. re-thinkingthefuture.com/case-studies/a4112-qalawun-complex-in-cairo-iconic-monuments-of-cairo/?nowprocket=1

121. [wikimedia.org/wiki/File:Flickr_-_archer10_\(Dennis\)_-_Egypt-13A-061_\(cropped\).jpg](https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Flickr_-_archer10_(Dennis)_-_Egypt-13A-061_(cropped).jpg)

تصویر ۴-۱: نقشه بنایی مرتفع در مصر عصر ممالیک بحری^{۱۲۲}

تصویر ۵-۱: نمای بیرونی مدرسه و مقبره امیر صرغتمش^{۱۲۳}

تصویر ۶-۱: خانقاه و مدرسه امیر سنجر به همراه مقبره امیر سنجر و امیر سالار^{۱۲۴}

۱۲۲. تصویر برگرفته از مقاله علی ابراهیم، ۱۹۸۴: ۴۷.

123. archnet.org/sites/2737?media_content_id=5987

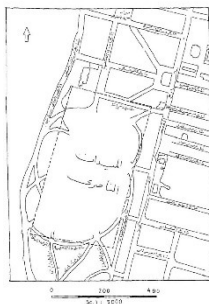
124. [alamy.com/complex-of-salar-and-sanjar-cairo-egypt-image9883673.html](https://www.alamy.com/complex-of-salar-and-sanjar-cairo-egypt-image9883673.html)

تصویر ۷-۱: مناره مسجد سلطان ناصر محمد قلاوون^{۱۲۵}

تصویر ۸-۱: بیمارستان منصور قلاوون در مصر^{۱۲۶}

تصویر ۹-۲: میدان ناصری در مصر^{۱۲۷}

125. islamichistoryandtravel.com/sarghatmish-mosque-madrassa-cairo

126. archnet.org/sites/1551?media_content_id=6519

۱۲۷. برگرفته از کتاب میادین القاهرة فی العصر المملوکی، قسمت خرائط، ۱۱۸.

جدول بناها

جدول ۱-۱ مسجدهای جامع

مکان	دوره / سال	مؤسس	بنا
حسینیه	۶۶۵ هـ ق	ملک ظاهر بیبرس بندقرداری	جامع ظاهر ^{۱۲۸}
جزیره روضه	پیش از ۶۷۸ هـ ق	ملک ظاهر بیبرس بندقرداری	جامع ظاهر ^{۱۲۹}
مصر	۶۷۲ هـ ق	تاج‌الدین بن صاحب معروف به ابن حنا	جامع تاجی بدیرالطین ^{۱۳۰}
مصر	پیش از ۷۸۴ هـ ق	طواشی	جامع جزیره وسطی ^{۱۳۱}
نزدیک غیظ‌العهده	۶۷۵ هـ ق	امیر حسین بن ابی بکر بن اسماعیل رومی	جامع امیر حسین ^{۱۳۲}
مصر	در زمان منصور قلاوون	قاضی فتح‌الدین محمد بن عبدالله بن ظاهر	جامع ابن عبدالظاهر ^{۱۳۳}
پل افرم	۶۹۳ هـ ق	امیر عزالدین آیبک افرم	جامع ابن اللبان ^{۱۳۴}
مصر	پیش از ۷۸۴ هـ ق	شهاب‌الدین فاخر منصورى	جامع فاخرى ^{۱۳۵}
بیرون قاهره	۷۰۱ هـ ق	امیر سیف‌الدین کرای منصورى	جامع کرای ^{۱۳۶}
کنار نیل / بستان خشاب	۷۰۱ هـ ق	امیر علاء‌الدین طیب‌رس خازاندار	جامع طیب‌رسى ^{۱۳۷}
ساحل نیل	۷۱۱-۷۱۲ هـ ق	قاضی فخرالدین محمد بن	جامع جدید ناصرى ^{۱۳۸}

۱۲۸. دوادری، ۱۲۳/۸. مقریزی، خطط، ۹۱/۴-۹۲؛ همو، السلوک، ۴۱/۲؛ نیز رک. سامح، ۷۹.

۱۲۹. ابن شداد، ۳۶۰.

۱۳۰. ابن دقماق، ۷۸/۱.

۱۳۱. مقریزی، خطط، ۱۳۲/۴.

۱۳۲. همان، ۱۰۲/۴-۱۰۳.

۱۳۳. همان، ۱۳۰/۴.

۱۳۴. مقریزی، خطط، ۹۷/۴-۹۸؛ ابن دقماق، ۷۸/۱.

۱۳۵. مقریزی، خطط، ۱۳۰/۴.

۱۳۶. مقریزی، خطط، ۱۳۲/۴؛ صفدی، ۲۲/۲۵.

۱۳۷. مقریزی، خطط، ۹۸/۴.

۱۳۸. مقریزی، ۹۸؛ ابن دقماق، ۷۶/۱-۷۷؛ قلقشندی، ۳/۳۴۶.

۳۲/ تاریخ و تمدن اسلامی، سال هجدهم، شماره سی و هشتم، بهار ۱۴۰۱

		فضل الله	
مصر	۷۱۴ هـ ق	ملک ناصر محمد بن قلاوون	جامع آرامگاه سیده نفیسه ^{۱۳۹}
قلعه جبل	۷۱۸ هـ ق	ملک ناصر محمد بن قلاوون	جامع قلعه ناصری ^{۱۴۰}
قراه صغری	۷۲۹ هـ ق	ناصرالدین بن حرانی شرایسی	جامع حرانی ^{۱۴۱}
بیرون باب زویله	۷۳۰ هـ ق	امیر سیف الدین ماس	جامع ماس ^{۱۴۲}
مصر	۷۳۰ هـ ق	امیر سیف الدین قوصون	جامع قوصون ^{۱۴۳}
نزدیک باب برقیه	۷۳۰ هـ ق	امیر مُغلطای فخری	جامع برقیه ^{۱۴۴}
خلیج ناصری / نزدیک برکه حاجب	بعد از ۷۳۰ هـ ق	ناصرالدین محمد / پدر امیر صاروجا	جامع صاروجا ^{۱۴۵}
کنار باب البرقیه / خطه بین السورین	۷۳۲ هـ ق	امیر علاءالدین مُغلطای جمالی	جامع مُغلطای جمالی / توبه ^{۱۴۶}
حسینیه / بیرون باب نصر	۷۳۲ هـ ق خواندن خطبه	امیر سیف الدین حاج آل ملک	جامع آل ملک ^{۱۴۷}
بیرون قاهره / در خطه قبو کرمانی	۷۳۶ هـ ق اتمام	امیر بشتاک	جامع بشتاک ^{۱۴۸}
بولاق	۷۳۷ هـ ق اتمام	امیر عزالدین ایدمیر خطیری	جامع خطیری بولاق ^{۱۴۹}
خلیج کبیر	۷۳۷ هـ ق خواندن خطبه	الست حدق	جامع الست حدق ^{۱۵۰}

۱۳۹. مقریزی، خطط، ۱۰۲/۴.

۱۴۰. همان، ۱۳۲/۴؛ ابن دقماق، ۷۶/۱؛ نیز رک. سامح، ۸۵.

۱۴۱. مقریزی، خطط، ۱۳۴/۴.

۱۴۲. همان، ۱۰۳/۴.

۱۴۳. همان، ۱۰۳/۴-۱۰۴؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۹۴/۹-۹۶.

۱۴۴. مقریزی، خطط، ۱۳۴/۴.

۱۴۵. همان، ۱۱۵/۴.

۱۴۶. همانجا.

۱۴۷. همان، ۱۰۸/۴-۱۰۹.

۱۴۸. همان، ۱۰۶/۴.

۱۴۹. همان، ۱۱۱/۴-۱۱۲؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۱۱۸/۹-۱۱۹.

۱۵۰. مقریزی، خطط، ۱۱۲/۴.

معماری به‌مثابه بیانی سیاسی / ۳۳

کنار خط تبانه / خارج باب زویله	۷۳۸ هـ ق	الطُّنْبُغَا ماردانی	جامع ماردانی ^{۱۵۱}
بیرون باب بحر	۷۴۱ هـ ق	نجم‌الدین بن قاضی	جامع ابن‌غازی ^{۱۵۲}
بیرون قاهره / خلیج کبیر	زمان ملک ناصر محمد بن قلاوون	الست مسکه	جامع الست مسکه ^{۱۵۳}
بین باب شریعه و باب بحر	۷۴۵ هـ ق	طواشی جوهر	جامع طواشی ^{۱۵۴}
داخل باب محروق	۷۴۶ هـ ق	امیر بهاء‌الدین أصلم	جامع أصلم ^{۱۵۵}
جزیره فیل	در ایام ملک ناصر محمد بن قلاوون	محمد بن فضل‌الله قاضی فخر	جامع فخر ^{۱۵۶}
مصر	۸۰۶ هـ ق ویران	امیر جمال‌الدین آقوش معروف به نائب کرک	جامع نائب کرک ^{۱۵۷}
نزدیک قلعه جبل	۷۴۷-۷۴۸ هـ ق	امیر آق‌سنقر ناصری	جامع آق‌سنقر / جامع نور ^{۱۵۸}
نزدیک جزیره فیل	۷۴۷ هـ ق	شمس‌الدین محمد بن ابراهیم بن عمر سیوطی	جامع سیوطی ^{۱۵۹}
مصر	در ایام ملک ناصر محمد بن قلاوون	امیر بدرالدین محمد ترکمانی	جامع ترکمانی ^{۱۶۰}
نزدیک قلعه جبل	۷۵۰ هـ ق	امیر سیف‌الدین شیخو ناصری	جامع شیخو ^{۱۶۱}
باب لوق / کنار برکه شفاف	پس از ناصر محمد بن	امیر جمال‌الدین آقوش	جامع طبایح ^{۱۶۲}

۱۵۱. همان، ۱۰۵/۴؛ نیز رک. سامح، ۸۸-۹۱.

۱۵۲. مقریزی، خطط، ۱۱۲/۴-۱۱۳.

۱۵۳. همان، ۱۳۳/۴.

۱۵۴. همان، ۱۳۱/۴.

۱۵۵. همان، ۱۰۶/۴.

۱۵۶. همان، ۱۰۹/۴-۱۱۰.

۱۵۷. همان، ۱۱۰/۴.

۱۵۸. مقریزی، خطط، ۱۰۷/۴؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۱۷۹/۱۰.

۱۵۹. مقریزی، خطط، ۱۱۶/۴-۱۱۷.

۱۶۰. همان، ۱۱۳/۴.

۱۶۱. همان، ۱۱۳/۴؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۲۶۹/۱۰.

۳۴/ تاریخ و تمدن اسلامی، سال هجدهم، شماره سی و هشتم، بهار ۱۴۰۱

قلاوون			
بیرون باب زویله	۷۵۱ هـ ق	سیف‌الدین مَنجک یوسفی	جامع منجک ^{۱۶۳}
روبه‌روی قلعه جبل	۷۵۷ هـ ق	ملک ناصر حسن	جامع ملک سلطان حسن ^{۱۶۴}

جدول ۱-۲ مدرسه‌ها

مکان	دوره / سال	مؤسس	بنا
مصر	۶۵۴ هـ ق	ملک معز آیبک ترکمانی	مدرسه معزیه ^{۱۶۵}
مصر	۶۵۴ هـ ق	صاحب بهاء‌الدین علی بن محمد بن سلیم بن حنّا	مدرسه صاحبیه بهانیه ^{۱۶۶}
بین‌القصرین	۶۶۲ هـ ق پایان	ملک ظاهر بیبرس بندقدراری	مدرسه ظاهریه قدیم ^{۱۶۷}
قاهره	۶۷۶ هـ ق	امیر شمس‌الدین آق‌سنقر فارقانی	مدرسه فارقانیه ^{۱۶۸}
کنار مدرسه اشرافیه	۶۸۲ هـ ق	ملک منصور قلاوون	مدرسه تربیه أم صالح ^{۱۶۹}
بیرون قاهره / حاره حلب	پیش از ۷۸۴ هـ ق	ابن ابی حلیقه	مدرسه مهدیه ^{۱۷۰}
بین‌القصرین	۶۸۴ هـ ق اتمام	منصور سیف‌الدین قلاوون	مدرسه منصوریه ^{۱۷۱}
نزدیک آرامگاه سیده نفیسه	۶۸۷ هـ ق	أشرف صلاح‌الدین خلیل بن قلاوون	مدرسه اشرافیه ^{۱۷۲}
خطه حدره بقر	پیش از ۷۸۴ هـ ق	امیر سیف‌الدین طفجی	مدرسه طفجیه ^{۱۷۳}

۱۶۲. مقریزی، خطط، ۴/ ۱۱۵-۱۱۶.

۱۶۳. همان، ۴/ ۱۲۴.

۱۶۴. همان، ۴/ ۱۱۷.

۱۶۵. ابن‌دقماق، ۱/ ۹۲-۹۳؛ قلقشندی، ۳/ ۳۴۷.

۱۶۶. ابن‌دقماق، ۱/ ۹۵؛ قلقشندی، ۳/ ۳۴۷.

۱۶۷. مقریزی، خطط، ۴/ ۲۱۶-۲۱۷؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۷/ ۲۱۳؛ دواداری، ۸/ ۱۰۳؛ قلقشندی، ۳/ ۳۶۷.

۱۶۸. مقریزی، خطط، ۴/ ۲۰۱-۲۰۲.

۱۶۹. همان، ۴/ ۲۴۱.

۱۷۰. همان، ۴/ ۲۴۵.

۱۷۱. همان، ۴/ ۲۱۸؛ قلقشندی، ۳/ ۳۶۷.

۱۷۲. ابن تغری بردی، النجوم، ۸/ ۲۵.

۱۷۳. مقریزی، خطط، ۴/ ۲۴۶-۲۴۷.

معماری به‌مثابه بیانی سیاسی / ۳۵

		اشرفی	
مدرسه حسامیه ^{۱۷۴}	امیر حسام‌الدین طرنطای منصوری	پیش از ۷۸۴ هـ ق	نزدیک قاهره
مدرسه بدریه خروبییه ^{۱۷۵}	قاضی بدرالدین بن خروبی	حدود ۷۰۰ هـ ق	نزدیک نیل
مدرسه ناصریه ^{۱۷۶}	ملک عادل زین‌الدین کتبغا منصوری	۶۹۸-۷۰۳ هـ ق	در سمت شرق قبه منصوریه
مدرسه منکوتریه ^{۱۷۷}	امیر سیف‌الدین منکوتر حسامی	۶۹۸ هـ ق	حاره بهاء‌الدین
مدرسه قراسنقریه ^{۱۷۸}	امیر شمس‌الدین قراسنقر منصوری	۷۰۰ هـ ق	بین باب عید و باب نصر
مدرسه جاولیه ^{۱۷۹}	امیر علم‌الدین سنجر جاولی	۷۰۳ هـ ق	بین مصر و قاهره
مدرسه طبرسیه ^{۱۸۰}	امیر علاء‌الدین طبرس	۷۰۹ هـ ق	کنار جامع أزهـر
مدرسه سعدیه ^{۱۸۱}	امیر شمس‌الدین سنقر سعدی	حدود ۷۱۵ تا ۷۲۸ هـ ق	نزدیک حدره البقر
مدرسه مهمنداریه ^{۱۸۲}	امیر شهاب‌الدین احمد بن أقوش عزیز	حدود ۷۲۵ هـ ق	بین جامع صالح و قلعه جبل
مدرسه جمالیه ^{۱۸۳}	امیر علاء‌الدین مغلطای جمالی	حدود ۷۳۰ هـ ق	کنار درب راشد قاهره
مدرسه آقباغویه ^{۱۸۴}	امیر علاء‌الدین آقباغا	۷۳۸ هـ ق	کنار جامع أزهـر و روبه‌روی

۱۷۴. همان، ۲۲۸/۴-۲۲۹.

۱۷۵. ابن‌دقماق، ۹۸/۱-۹۹.

۱۷۶. ابن تغری بردی، النجوم، ۲۰۸/۸؛ مقریزی، خطط، ۲۲۱/۴-۲۲۲؛ فلقشندی، ۳/۳۶۷.

۱۷۷. مقریزی، خطط، ۲۳۰/۴-۲۳۱.

۱۷۸. همان، ۲۳۲/۴.

۱۷۹. همان، ۲۴۷/۴-۲۴۸؛ نیز رک. سامح، ۸۵-۸۶.

۱۸۰. مقریزی، خطط، ۲۲۳/۴؛ ابن‌دقماق، ۹۶/۱-۹۷.

۱۸۱. مقریزی، خطط، ۲۴۵/۴-۲۴۶.

۱۸۲. همان، ۲۴۸/۴-۲۴۹.

۱۸۳. همان، ۲۳۷/۴-۲۳۸.

۱۸۴. مقریزی، خطط، ۲۲۴/۴؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۱۴۳/۹-۱۴۴.

طبرسیه	عبدالواحد		
کنار مدرسه صاحبیه	قاضی شمس‌الدین محمد بن ابراهیم قیسرانی	۷۵۱ هـ ق	مدرسه قیسرانیه ^{۱۸۵}
خطه بین العوامید	الست آبدکین	۷۵۱ هـ ق	مدرسه صغیره ^{۱۸۶}
قاهره	امیر فارس‌الدین بکی	حدود ۷۵۶ هـ ق	مدرسه فارسیه ^{۱۸۷}
روبه‌روی قلعه جبل	سلطان حسن	۷۵۷ هـ ق	مدرسه سلطان ناصر حسن ^{۱۸۸}
بین جامع ابن طولون و قلعه جبل	امیر سیف‌الدین صرغتمش ناصر	۷۵۶-۷۵۷ هـ ق	مدرسه صرغتمشیه ^{۱۸۹}
باب‌العید قاهره	خوند تاتار حجازیه	۷۶۱ هـ ق	مدرسه حجازیه ^{۱۹۰}
قاهره	امیر خواجه سعیدالدین بشیر	۷۶۱ هـ ق	مدرسه بشریه ^{۱۹۱}
نزدیک قلعه جبل	امیر سیف‌الدین الجای یوسفی	۷۶۸ هـ ق	مدرسه جای ^{۱۹۲}
نزدیک قلعه جبل	خوند برکه	۷۷۱ هـ ق	مدرسه ام سلطان ^{۱۹۳}
مصر	ناصرالدین محمد بن مسلم	پیش از ۷۸۴ هـ ق	مدرسه مسلمیه ^{۱۹۴}
مصر	ملک اشرف شعبان	۷۷۷ هـ ق	مدرسه اشرفیه مستجده ^{۱۹۵}
روبه‌روی باب جامع حاکمی	شمس‌الدین شاکر بن غزیل حسن بن محمد بن قلاوون	احتمالاً در ایام ملک ناصر	مدرسه بقریه ^{۱۹۶}

۱۸۵. مقریزی، خطط، ۲۴۱/۴.

۱۸۶. همان، ۲۴۱/۴.

۱۸۷. همان، ۲۴۰/۴.

۱۸۸. قلقشندی، ۳/۳۶۷؛ نیز رک. سامح، ۹۱-۹۴.

۱۸۹. مقریزی، خطط، ۲۵۶/۴.

۱۹۰. همان، ۲۲۲/۴-۲۲۳.

۱۹۱. همان، ۲۴۸/۴.

۱۹۲. همان، ۲۴۹/۴؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۸/۲۰۵.

۱۹۳. مقریزی، خطط، ۲۴۹/۴-۲۵۰.

۱۹۴. همان، ۲۵۱/۴-۲۵۲.

۱۹۵. ابن تغری بردی، النجوم، ۱۱/۶۷؛ مقریزی، ۴/۳۸۸؛ قلقشندی، ۳/۳۶۷-۳۶۸.

۱۹۶. مقریزی، خطط، ۲۳۶/۴.

جدول ۳-۱ خانقاه‌ها

مکان	دوره / سال	مؤسس	بنا
بین قاهره و مصر	۷۲۳ هـ ق	امیر علم‌الدین سنجر جاولی	خانقاه جاولیه ^{۱۹۷}
بیرون قاهره / بین حارة بانسیه و جامع ماردانی	۷۲۵ هـ ق	امیر شهاب‌الدین احمد بن أقوش عزیزی مهمندار	خانقاه مهمنداریه ^{۱۹۸}
مصر	۶۸۳ هـ ق	امیر علاء‌الدین آیتکین بندقدار صالحی	خانقاه بندقداریه ^{۱۹۹}
مصر	۷۰۶-۷۰۹ هـ ق	رکن‌الدین بیبرس جاشنگیر	خانقاه رکنیه بیبرس ^{۲۰۰}
مصر	۷۰۷ هـ ق	امیر علاء‌الدین طیب‌رس	خانقاه طیب‌رس ^{۲۰۱}
سریاقوس	۷۲۳-۷۲۵ هـ ق	ملک ناصر محمد بن فلاوون	خانقاه ناصریه سریاقوس ^{۲۰۲}
سفیج‌الجبل	۷۲۶ هـ ق	امیر بکتُمَر ساقی	خانقاه بکتُمَر ^{۲۰۳}
مصر	۷۳۰ هـ ق	امیر علاء‌الدین بکتُمای جمالی	خانقاه علائیه ^{۲۰۴}
نزدیک درب راشده	۷۳۰ هـ ق	امیر مُغلطای جمالی	خانقاه جمالیه مغلطای ^{۲۰۵}
روبه‌روی جامع قوصون	۷۳۶ هـ ق	امیر سیف‌الدین قوصون	خانقاه قوصون ^{۲۰۶}
بیرون قاهره روبه‌روی خانقاه بشتاک	۷۳۶ هـ ق	امیر سیف‌الدین بشتاک ناصری	خانقاه بشتاک ^{۲۰۷}
کنار جامع ازهر	۷۳۸ هـ ق	امیر آقبغا عبدالواحد	خانقاه آقبغا ^{۲۰۸}

۱۹۷. مقریزی، خطط، ۲۸۳/۴.

۱۹۸. همان، ۲۷۹/۴.

۱۹۹. همان، ۲۸۲/۴.

۲۰۰. مقریزی، خطط، ۲۷۶/۴؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۲۲۶/۸.

۲۰۱. مقریزی، خطط، ۲۹۱/۴-۲۹۲.

۲۰۲. همان، ۲۸۴/۴-۲۸۵.

۲۰۳. همان، ۲۸۷/۴.

۲۰۴. نویری، نهاية الارب فی فنون الادب، ۲۳۰/۳۳-۲۳۱.

۲۰۵. مقریزی، خطط، ۲۷۹/۴؛ رزق، ۲۵۸/۱-۲۷۴.

۲۰۶. مقریزی، خطط، ۲۸۹/۴.

۲۰۷. همان، ۲۷۹/۴.

۲۰۸. همان، ۲۲۴/۴؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۱۴۳/۹-۱۴۴.

۳۸/ تاریخ و تمدن اسلامی، سال هجدهم، شماره سی و هشتم، بهار ۱۴۰۱

خانقاه ام انوک ^{۲۰۹}	طغای خاتون	۷۴۹ هـ ق	بیرون قاب برقیه
خانقاه شیخو ^{۲۱۰}	امیر سیف‌الدین شیخو عمری	۷۵۶ هـ ق	مصر
خانقاه طغای تمر نجمی ^{۲۱۱}	امیر طغای تمر نجمی	پیش از ۷۸۴ هـ ق	بین قلعه جبل و قبه‌النصر
خانقاه جیغا مظفری ^{۲۱۲}	امیر سیف‌الدین جیغا مظفری	پیش از ۷۸۴ هـ ق	بین قبه‌النصر و تره عثمان بن جوشن
خانقاه ارسلان ^{۲۱۳}	امیر بهاء‌الدین ارسلان دوادار	پیش از ۷۸۴ هـ ق	بین قاهره و مصر
خانقاه یونس ^{۲۱۴}	امیر یونس نوروزی دوادار	پیش از ۷۸۴ هـ ق	نزدیک قبه‌النصر
خانقاه نظامیه ^{۲۱۵}	شیخ‌الشیوخ اسحاق بن عاصم اصبهانی حنفی	۷۵۷ هـ ق	نزدیک قلعه جبل
خانقاه یوسفی ^{۲۱۶}	امیر اتابک منجک بن عبدالله ترکی یوسفی	پیش از ۷۸۴ هـ ق	مصر

جدول ۴-۱ زاویه‌ها

مکان	دوره/سال	مؤسس	بنا
بین خطه‌سبع سقایات و قنطره السد	ظاهر بیبرس بندقرداری	امیر عزالدین بن آیبک دمیاطی	زاویه‌دمیاطی ^{۲۱۷}
خارج باب فتوح	۶۶۵ هـ	ظاهر بیبرس بندقرداری	زاویه‌شیخ خضر ^{۲۱۸}
خارج باب نصر	۶۴۷ هـ	بلال فراچی طواشی	زاویه‌خدا ^{۲۱۹}

۲۰۹. مقریزی، خطط، ۴/۲۹۰-۲۹۱.

۲۱۰. همان، ۴/۲۸۳؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۱۰/۳۰۳-۳۰۴.

۲۱۱. مقریزی، خطط، ۴/۲۸۹.

۲۱۲. همان، ۴/۲۸۲-۲۸۳.

۲۱۳. همان، ۴/۲۸۶-۲۸۷.

۲۱۴. همان، ۴/۲۹۱؛ نیز رک. رزق، ۱/۲۹۱-۳۰۳.

۲۱۵. ابن تغری بردی، المنهل، ۲/۳۶۲؛ نیز رک. رزق، ۱/۳۵۷-۳۶۸.

۲۱۶. عسقلانی، ۱/۱۰۱-۱۰۲.

۲۱۷. مقریزی، خطط، ۴/۲۹۷.

۲۱۸. دواداری، ۸/۱۲۳؛ مقریزی، خطط، ۴/۲۹۷-۲۹۹؛ ابن تغری بردی، ۷/۱۶۱-۱۶۳.

۲۱۹. مقریزی، خطط، ۴/۳۰۰.

معماری به‌مثابه بیانی سیاسی / ۳۹

خارج باب‌زویله	۶۸۲ هـ	امیر سیف‌الدین جبرک سلاحدار منصورى	زاویه‌جمیزه ^{۲۲۰}
خارج باب‌نصر	پیش از ۶۸۷ هـ	شیخ ابراهیم بن معضاد بن شداد جَعْبَرى	زاویه‌جعبرى ^{۲۲۱}
نزدیک جامع‌ازهر	۶۸۸ هـ	شیخ مبارک هندی سعودى حلاوى	زاویه‌حلاوى ^{۲۲۲}
مصر	۷۰۵ هـ	ابن حوشب	زاویه‌ابن حوشب ^{۲۲۳}
مصر	پیش از ۷۰۷ هـ	صاحب تاج‌الدین	زاویه‌صاحبه تاجیه ^{۲۲۴}
قلعه‌جبل	بعد از ۷۱۰ هـ	ناصر محمد بن قلاوون	زاویه‌تقى‌الدین ^{۲۲۵}
برکه‌الفیل	پس از ۷۱۰ هـ	امیر سیف‌الدین طُغای	زاویه‌ابراهیم صانغ ^{۲۲۶}
خارج باب‌نصر	پیش از ۷۱۲ هـ	شیخ حسن جوالقى قلندرى	زاویه‌قلندریه ^{۲۲۷}
ناحیه‌جبل	پیش از ۷۱۲ هـ	نجم‌الدین حسین بن محمد بن عبود	زاویه‌ابن عبود ^{۲۲۸}
خارج باب‌قنطره	پیش از ۷۱۴ هـ	شیخ مبارک ایوب سعودى	زاویه‌ابوالسعود ^{۲۲۹}
بیرون‌قاهره/ نزدیک باب‌لوق	پیش از ۷۱۹ هـ	یکی از شیخ‌های قبیله	زاویه‌یونسیه ^{۲۳۰}

۲۲۰. همان، ۲۹۹/۴.

۲۲۱. همان، ۳۰۳/۴؛ همو، سلوک، ۲۰۹/۲؛ نیز نک. سخاوی، ۳۳؛ صفدی، ۵۰/۷.

۲۲۲. مقریزی، خطط، ۳۰۰/۴.

۲۲۳. سخاوی، ۳۲.

۲۲۴. مقریزی، السلوک، ۴۱۹/۲؛ ابن‌دقماق، ۱۰۰.

۲۲۵. مقریزی، خطط، ۳۰۰/۴.

۲۲۶. همان، ۳۰۲/۴.

۲۲۷. مقریزی، السلوک، ۵۶/۳؛ همو، خطط، ۳۰۱/۴-۳۰۲.

۲۲۸. مقریزی، خطط، ۱۳۱/۳؛ همو، سلوک، ۵۶/۳.

۲۲۹. مقریزی، خطط، ۳۰۳/۴.

۲۳۰. همان، ۳۰۴-۳۰۵/۴.

۴۰ / تاریخ و تمدن اسلامی، سال هجدهم، شماره سی و هشتم، بهار ۱۴۰۱

یونسیه			
زاویه نصر ۲۳۱	شیخ نصر بن سلیمان بن ابوالفتح منبجی	پیش از ۷۲۹ هـ	خارج باب نصر
زاویه جاکلی ۲۳۲	شیخ معتقد حسین بن ابراهیم بن علی جاکلی	پیش از ۷۳۷ هـ	بیرون قاهره/کنار خلیج مغربی
زاویه خلاطی ۲۳۳	ناصر الدین محمد بن خلاطی	پیش از ۷۳۷ هـ	بیرون باب نصر/نزدیک زاویه شیخ نصر منبجی
زاویه طراطریه ۲۳۴	ناصر محمد بن قلاوون	۷۴۰ هـ	مصر
زاویه شریف مهدی ۲۳۵	امیر صرغتمش	۷۵۳ هـ	کنار زاویه تقی الدین
زاویه حمصی ۲۳۶	امیر ناصر الدین محمد	در زمان ناصر محمد بن قلاوون	بیرون قاهره/خطه حکر
زاویه سدار ۲۳۷	علی بن سدار	۷۷۰ هـ	حارۀ دیلم

جدول ۵-۱ حمامها

مکان	دوره/سال	مؤسس	بنا
دار مازان	۶۶۳ هـ	امیر سُنقر رومی	حمام رومی ۲۳۸
باب قطره	حدود ۶۶۳ هـ	عزالدین آیبک أفرم	حمام أفرم ۲۳۹
کنار مدرسه ظاهریه/بین القصرین	در زمان ظاهر بیبرس بندقداری	ألتطمش خاتون	حمام ألتطمش خان ۲۴۰

۲۳۱. مقریزی، خطط، ۳۰۰/۴.

۲۳۲. همان، ۳۰۴/۴.

۲۳۳. همان، ۳۰۵/۴.

۲۳۴. همان، ۳۰۰/۴-۳۰۱.

۲۳۵. همان، ۳۰۰/۴.

۲۳۶. همان، ۳۰۳/۴.

۲۳۷. همان، ۳۰۶/۴.

۲۳۸. همان، ۱۳۳/۳-۱۳۴.

۲۳۹. همان، ۲۹۷/۴؛ ابن دقماق، ۱۰۱، ۱۰۴.

۲۴۰. مقریزی، خطط، ۱۳۴/۳-۱۳۵.

معماری به مثابه بیانی سیاسی / ۴۱

قاهره	در زمان ظاهر بیبرس بندقداری	امیر شمس‌الدین آق‌سُنقر فارقانی	حمام فارقانی ^{۲۴۱}
مصر	۷۰۰ هـ به بعد	علاء‌الدین طبرس وزیر	حمام طبرس ^{۲۴۲}
باب جوانیه	پیش از ۷۰۹ هـ	امیر شمس‌الدین سُنقر معزی	حمام سنقر اعسر ^{۲۴۳}
بین اصطبل جمیزه و حارة زویله	پیش از ۷۱۲ هـ	نجم‌الدین حسین بن محمد بن عیود	حمام ابن عیود ^{۲۴۴}
سریاقوس	۷۲۳-۷۲۵ هـ	ملک ناصر محمد بن قلاوون	حمام سریاقوس ^{۲۴۵}
سَفح الجبل	۷۲۶ هـ	امیر بَکَمَر ساقی	حمام بکتمر ^{۲۴۶}
خارج باب قوس	پیش از ۷۳۶ هـ	امیر جمال‌الدین آقوش منصوری	حمام قتال‌السبع ^{۲۴۷}
بین قلعه جبل و قبه النصر	پیش از ۷۴۸ هـ	امیر طغای تَمَر نجمی	حمام طغای تمر نجمی ^{۲۴۸}
در خانقاهش	۷۵۶ هـ	امیر سیف‌الدین شیخو عمری	حمام شیخو ^{۲۴۹}
کنار درب منصوری/حارة صالحیه	پیش از ۷۸۴ هـ	امیر قُطلوبغا منصوری	حمام طغلق ^{۲۵۰}
خارج باب زویله	پیش از ۷۸۴ هـ	امیر سیف‌الدین دود جاشنگیری	حمام دود ^{۲۵۱}

۲۴۱. همان، ۳/۳۰؛ ۲۰۱/۴-۲۰۲.

۲۴۲. ابن دقماق، ۱۰۵.

۲۴۳. صفدی، ۳۰۱/۱۵-۳۰۲؛ مقریزی، خطط، ۳/۱۳۶-۱۳۷.

۲۴۴. همان، ۳/۱۳۱.

۲۴۵. همان، ۴/۲۸۴-۲۸۵؛ ابن ایاس، ۱/ق ۱، ۴۵۴-۴۵۵.

۲۴۶. مقریزی، خطط، ۴/۲۸۷.

۲۴۷. همان، ۳/۱۳۸؛ ۴/۱۱۵-۱۱۶؛ همو، سلوک، ۳/۲۰۸.

۲۴۸. صفدی، ۱۶/۲۵۷؛ مقریزی، خطط، ۴/۲۸۹-۲۹۰.

۲۴۹. همان، ۴/۲۸۳؛ ابن تغری بردی، نجوم، ۱۰/۳۰۳-۳۰۴؛ ابن ایاس، ۱/ق ۱، ۵۵۷-۵۵۸؛ سیوطی، ۲/۲۶۶.

۲۵۰. مقریزی، خطط، ۳/۱۳۴.

۲۵۱. همان، ۳/۱۳۸.

جدول ۶-۱ رباطها

مکان	دوره/سال	مؤسس	بنا
مشرف بر برکه الحیش	۵۶۶۳ هـ	عزالدين آيبك أفرم	رباط أفرم ^{۲۵۲}
خارج باب الفتوح	در زمان بیبرس بندقدری	عزالدين آيبك فخری	رباط فخری ^{۲۵۳}
برکه الحیش	۵۶۶۸ هـ	صاحب فخرالدين ابو عبدالله محمد بن وزير	رباط صاحب ^{۲۵۴}
قراقه مصر	پیش از ۵۶۸۲ هـ	شیخ صفی الدین حسین بن علی بن ابی منصور	رباط ابن ابی منصور ^{۲۵۵}
حارة هلالیة/خارج باب زویله	پیش از ۵۶۹۱ هـ	احمد بن سلیمان بن احمد رفاعی	رباط ابن سلیمان ^{۲۵۶}
خارج درب بطوط	۵۶۹۴ هـ	امیر علاء الدین برابه	رباط ألتست کليلة ^{۲۵۷}
نزدیک برکه الحیش	پیش از ۵۷۰۷ هـ	تاج الدین محمد بن صاحب	رباط آثار ^{۲۵۸}
کنار دارالوزاره	۵۷۰۹ هـ	بیبرس جاشنگیر	رباط بیبرس جاشنگیر ^{۲۵۹}
خارج مصر/خطه بین زقاقین	پیش از ۵۷۳۱ هـ	ملک علاء الدین ابوالحسن علی بن مجاهد	رباط علانی ^{۲۶۰}
نزدیک حدره البقر	حدود ۷۱۵ تا ۵۷۲۸ هـ	امیر شمس الدین سُنقر سعدی	رباط سعدی ^{۲۶۱}
روبه روی خانقاه بیبرس بندقدری	۵۷۸۴ هـ	تذکار بای خاتون	رباط بغدادیه ^{۲۶۲}

۲۵۲. مقریزی، خطط، ۲۹۷/۴؛ ابن دقماق، ۱۰۱؛ ابن بطوطه، ۲۲۸/۱.

۲۵۳. مقریزی، خطط، ۲۹۳/۴؛ ابن دقماق، ۱۰۲.

۲۵۴. مقریزی، خطط، ۲۹۳/۴؛ ابن دقماق، ۱۰۲.

۲۵۵. مقریزی، خطط، ۲۹۵/۴.

۲۵۶. همان، ۲۹۴/۴.

۲۵۷. همان، ۲۹۴/۴.

۲۵۸. همان، ۲۹۵-۲۹۶/۴.

۲۵۹. همان، ۳۰۲/۲.

۲۶۰. همان، ۲۹۷/۴؛ ابن دقماق، ۱۰۲.

۲۶۱. مقریزی، خطط، ۲۴۵-۲۴۶/۴.

۲۶۲. همان، ۲۹۳-۲۹۴/۴.

جدول ۷-۱ سیبیل کُتاب

مکان	دوره/سال	مؤسس	بنا
بین القصرین	۶۶۰-۶۶۲ هـ ق	سلطان ملک ظاهر بیبرس بندقداری	مکتب مدرسه ظاهریه ^{۲۶۳}
بین خطه سبع سقایات و قنطره السد	ظاهر بیبرس بندقداری	امیر عزالدین بن آبیک دمیاطی	سیبیل دمیاطی ^{۲۶۴}
بین القصرین	۶۸۲ هـ	ملک منصور قلاوون	سیبیل کُتاب منصوری ^{۲۶۵}
نزدیک نیل	حدود ۷۰۰ هـ	قاضی بدرالدین بن خروبی	سیبیل کُتاب خروبی ^{۲۶۶}
روبه روی خانقاه سعید السعداء	۷۰۰ هـ ق	امیر شمس الدین قراسنقر منصوری	مکتب قراسنقریه ^{۲۶۷}
کنار مدرسه منصوری	در زمان ناصر محمد بن قلاوون	امیر جمال الدین آقوش	سیبیل ناصر محمد بن قلاوون ^{۲۶۸}
نزدیک قبه النصر	در زمان ناصر محمد بن قلاوون	امیر یونس نوروزی دوادار	مکتب یونس دوادار ^{۲۶۹}
بین قبه النصر و تره عثمان بن جوشن	در زمان ناصر محمد بن قلاوون	امیر سیف الدین جیغا مظفری	سیبیل کُتاب جیغا ^{۲۷۰}
میدان تحت قلعه	۷۱۳ هـ	ناصر محمد بن قلاوون	سیبیل ناصر محمد بن قلاوون ^{۲۷۱}
کنار بیمارستان منصوری	۷۴۶ هـ	امیر أرغون علایی	سیبیل کُتاب علایی ^{۲۷۲}
روبه روی قلعه جبل	۷۵۷ هـ	ملک ناصر حسن	سیبیل کُتاب سلطان حسن ^{۲۷۳}

۲۶۳. مقریزی، خطط، ۴/۲۱۶-۲۱۸؛ ابن تغری بردی، النجوم، ۷/۱۲۰.

۲۶۴. مقریزی، خطط، ۴/۲۹۷.

۲۶۵. همان، ۴/۲۵۹-۲۶۰.

۲۶۶. همان، ۴/۲۰۱؛ ابن دقماق، ۱/۹۸-۹۹.

۲۶۷. مقریزی، خطط، ۴/۲۳۲-۲۳۳.

۲۶۸. همان، ۴/۲۶۱.

۲۶۹. همان، ۴/۲۹۱.

۲۷۰. همان، ۴/۲۸۳-۲۸۴.

۲۷۱. همو، السلوک، ۲/۴۸۶.

۲۷۲. ابن تغری بردی، ۱۰/۱۲۶.

۴۴/ تاریخ و تمدن اسلامی، سال هجدهم، شماره سی و هشتم، بهار ۱۴۰۱

باب العید قاهره	۵۷۶۱	خوند تاتار حجازیه	سبیل کُتاب حجازیه ^{۲۷۴}
بالای جامع ازهر	۵۷۶۱	امیر طواشی سعدالدین بشیر	سبیل طواشی ^{۲۷۵}
بالای جامع ازهر	۷۶۱ ق	امیر طواشی سعدالدین بشیر	مکتب جامع ازهر ^{۲۷۶}
کنار مدرسه امسلطان	۵۷۷۱	خوند برکه	سبیل امسلطان ^{۲۷۷}

جدول ۸-۱ مقبره‌ها

مکان	دوره/سال	مؤسس	بنا
کنار مدرسه صالحیه	۵۶۴۸	شجره‌الدور	مقبره صالح ^{۲۷۸}
در کنار آرامگاه سیده نفیسه	۵۶۴۸	شجره‌الدور	مقبره شجره‌الدور ^{۲۷۹}
روبه‌روی مدرسه منصوریه	۵۶۸۳	سیف‌الدین منصور قلاوون	مقبره منصور ^{۲۸۰}
داخل مدرسه ناصریه	۵۷۰۳	ناصر محمد بن قلاوون	مقبره ناصری ^{۲۸۱}
کنار خانقاه بیبرس جاشنگیر	۵۷۰۶	بیبرس جاشنگیر	مقبره بیبرس جاشنگیر ^{۲۸۲}
نزدیک حدره البقر	حدود ۷۱۵ تا ۷۲۸	امیر شمس‌الدین سنقر سعدی	مقبره سنقر سعدی ^{۲۸۳}
کنار مدرسه آقبغویه	۵۷۳۸	امیر علاء‌الدین آقبغا عبدالواحد	مقبره آقبغویه ^{۲۸۴}
قاهره	پیش از ۵۷۴۸	ناصر حسن بن ناصر محمد	مقبره ملک ناصر حسن ^{۲۸۵}

۲۷۳. مقریزی، خطط، ۱۱۷/۴؛ ابن حبیب، ۳/۳۴۲.

۲۷۴. مقریزی، خطط، ۲۲۲-۲۲۳.

۲۷۵. همان، ۴/۵۳.

۲۷۶. همان، ۴/۵۳.

۲۷۷. همان، ۴/۲۴۹-۲۵۰.

۲۷۸. همان، ۴/۲۱۰-۲۱۱.

۲۷۹. ابن تغری بردی، نجوم، ۳۷۸/۶.

۲۸۰. ابن حبیب، ۳۰۱/۱؛ مقریزی، خطط، ۲۱۸/۴، ۲۶۰؛ مقریزی، السلوک، ۱۷۵/۲، ۱۷۷؛ ابن فرات، ۸/۹-۱۰.

۲۸۱. مقریزی، خطط، ۲۲۲/۴، عینی، ۲۹۷-۲۹۸.

۲۸۲. مقریزی، خطط، ۲۷۶/۴.

۲۸۳. همان، ۴/۲۴۵-۲۴۶.

۲۸۴. همان، ۴/۲۲۴.

مقبره ام‌انوک ^{۲۸۶}	بن قلاوون	۷۴۹هـ	در خانقاه ام‌انوک
------------------------------	-----------	-------	-------------------

کتابشناسی

قرآن کریم.

ابن ایاس، محمد بن احمد، بدایع الزهور فی وقایع الدهور، به کوشش محمد مصطفی، بیروت، مکتبه دارالباز، بی‌تا.

ابن بطوطه، محمد بن عبد الله، رحلة ابن بطوطه: تحفة النظار في غرائب الأمصار و عجائب الأسفار، به کوشش عبدالهادی تازی، بی‌جا، مطبوعات أكاديمية المملكة المغربية، ۱۹۹۷م.

ابن دقماق، ابراهیم بن محمد بن ایدمیر علانی، انتصار لواسطة عقدا لامصار، بیروت، مطبعة الاميريه الكبرى، بی‌تا.

ابن شداد، عزالدین بن محمد بن علی بن ابراهیم، تاریخ الملک الظاهر، به کوشش احمد حطیط، بیروت، مؤسسه الريان، ۱۴۳۰ق.

ابن مماتى، اسعد بن مهذب، کتاب قوانین الدواوین، به کوشش عطیه عزیز سوریا، قاهره، مکتبه مدبولی، ۱۴۱۱ق.

ابن تغری بردی، جمال‌الدین ابوالمحاسن، المنهل الصافی و المستوفی بعد الوافی، به کوشش محمد محمد امین، الهيئة المصرية العامة للكتاب، ۱۹۸۴م.

همو، النجوم الزاهرة فی ملوک مصر و القاهرة، قاهره، وزارة الثقافة و الإرشاد القومي، المؤسسة المصرية العامة، بی‌تا.

ابن حبیب، حسن بن عمر بن حسن، تذکرة النبیہ فی أيام المنصور و بنیه، به کوشش محمد محمد امین و سعید عبدالفتاح عاشور، مطبعة دارالکتب، ۱۹۷۶م.

ابن شاهین ظاهری، غرس‌الدین خلیل، زبدة الکشف الممالک و بیان الطرق المسالک، پاریس، مطبعة الجمهورية، ۱۸۹۴م.

ابن فرات، ناصرالدین محمد بن عبدالرحیم، تاریخ ابن الفرات، به کوشش قسطنین زریق و نجلا

۲۸۵. ابن حبیب، ۳/۳۴۲.

۲۸۶. مقریزی، خطط، ۴/۲۹۰-۲۹۱؛ جبرتی، ۴/۲۵۹-۲۶۰.

- عزالدين، بيروت، المطبعة الامير كانيه، ١٩٣٨م.
- ابن كثير، اسماعيل بن عمر، البداية و النهاية، بيروت، دارالفكر، بى تا.
- ابويوسف، دوريس برن، معمارى اسلامى در قاهره، ترجمه اردشير اشراقى، تهران، مؤسسه تأليف، ترجمه و نشر آثار هنرى «متن»، ١٣٩١ش.
- اسلامى، غلامرضا، حامد كامل نيا، معمارى جمعى، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ١٣٩٣ش.
- بادكويه هزاوه، احمد، «جامع، مسجد»، دانشنامه جهان اسلام، ج ٩، زيرنظر غلامعلى حدادعادل، تهران، بنياد دائرة المعارف اسلامى، ١٣٩٣ش.
- بلر، شيلا، جاناتان بلوم، هنر و معمارى اسلامى (٢)، ترجمه يعقوب آژند، تهران، فرهنگستان هنر، ١٣٩٧ش.
- بيبرس منصورى، التحفة الملوكية في الدولة التركية؛ تاريخ دولة المماليك البحرية في الفترة من ٦٤٨-٧١١ هجرية، به كوشش عبدالحميد صالح حمدان، ج ١، قاهره، الدار المصرية اللبنانية، ١٤٠٧ق.
- همو، زبدة الفكر فى تاريخ الهجرة، به كوشش دونالد سيدنى ريجاردز، بيروت، المؤسسة الألمانية للبحث العلمى، ١٤١٩ق.
- جبرتى، عبدالرحمن، عجائب الآثار فى تراجم الاخبار، قاهره، مطبعة دارالكتاب المصرية، ١٩٩٧م.
- حسن زاده كلشاني، جعفر، و مهدى جليلى، «طباق» آموزشكدهاى نظامى دولت مماليك»، تاريخ و تمدن اسلامى، ش ٢١، بهار و تابستان ١٣٩٤.
- دهمان، محمد احمد، معجم الالفاظ التاريخية فى العصر المملوكى، دمشق، دارالفكر، بيروت، دارالفكر المعاصر، ١٤١٠ق.
- دوادارى، ابوبكر بن عبدالله بن آيبك، كنزالدور و جامع الغرر، به كوشش سعيد عبدالفتاح عاشور، قاهره، ١٣٩١ق.
- رامين، على، مبانى جامعه شناسى هنر، تهران، نشر نى، ١٣٩٢ش.
- رزق، عاصم محمد، خانقاوات الصوفيه فى مصر فى العصر الايوبى و المملوكى، قاهره، مكتبة مذبولى، ١٤١٧ق.
- رفاعى، انور، تشكيلات اسلامى، ترجمه جمال موسوى، مشهد، به نشر، ١٣٩٣ش.
- رهبرى، نسرين، «بررسى تعاملات مماليك با مذاهب اربعة»، فرهنگ پژوهش، ش ٢٥، ١٣٩٥ش.
- زيدى، مفيد، عصر المملوكى، عمان، دار أسامة للنشر و التوزيع، ٢٠٠٩م.
- سامح، كمال الدين، العمارة الاسلامية فى مصر، مصر، مكتبة النهضة المصرية، بى تا.

سخاوی، ابوالحسن نورالدین علی بن خلف، تحفة الاحباب و بغية الطلاب فى الخطط و المزارات و تراجم و البقاع المباركات، به كوشش محمود ربيع و حسن قاسم، قاهره، مطبعة العلوم و الآداب، ۱۳۵۶ق.

سيوطى، جلال الدين عبدالرحمن، تاريخ خلفاء، بيروت، دار ابن حزم، ۱۴۲۴ق. همو، حسن المحاضرة فى تاريخ مصر و قاهره، به كوشش محمد ابوالفضل ابراهيم، دار الاحياء الكتب العربية، ۱۹۶۷م.

ششتاوى، محمد، ميادين قاهرة فى العصر مملوكى، قاهره، دارالافاق العربية، ۱۴۱۹ق. صفدى، صلاح الدين خليل بن آيبك صفدى، الوافى بالوفيات، به كوشش احمد ارناووط و تزكى مصطفى، بيروت، دار الاحياء التراث العربى، ۱۴۲۰ق.

عبدالجبار، عفاف، «المرأة و اسهاماتها العمرانية فى دولة المماليك البحرية (۶۴۸- ۷۸۴هـ/ ۱۲۵۰- ۱۳۸۳م)»، دراسات فى آثار الوطن العربى، جامعة الفيوم، ۲۰۱۷م.

عربى، سيد باز، ممالیک، بيروت، دارالنهضة العربية، بی تا. عسقلانى، حافظ بن حجر، إنباء الغمر بأنباء العمر، به كوشش حسن حبشى، قاهره، لجنة احياء التراث الاسلامى، ۱۳۸۹م.

قاسم، عبده قاسم، تاريخ سياسى و اجتماعى دورة پادشاهان مملوكى، ترجمه بهزاد مفاخرى، تهران، سروش، ۱۳۹۶ش.

همو، النيل و المجتمع المصرى فى عصر سلاطين الممالیک، قاهره، دارالمعارف، ۱۹۷۸ق. قلقشندى، ابوالعباس احمد، صبح الأعشى فى صناعه الإنشاء، قاهره، مطبعة الاميريه، ۱۹۱۵ق. كريميان سردشتى، نادر، عبدالكريم عطارزاده، «رباط»، زير نظر غلامعلى حداد عادل، دانشنامه جهان اسلام، ج ۱۹، تهران، بنياد دايره المعارف اسلامى، ۱۳۹۳ش.

گرابار، اولگ، شكل گيرى هنر اسلامى، ترجمه مهرداد وحدتى دانشمند، تهران، پژوهشگاه علوم انسانى و مطالعات فرهنگى، ۱۳۷۹ش.

گليجانى مقدم، نسرین، تاريخ شناسى معماری ايران، تهران، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۸۶ش. لاپيدوس، ايراء، مدن اسلامى فى عهد الممالیک، بيروت، الأهليه للنشر و التوزيع، ۱۹۸۷م. محمد امين، محمد، «وقف در عصر ممالیک مصر»، ترجمه فرزاد كياني، ميراث جاودان، س ۶، ش ۲، ۱۳۷۷ش.

همو، اوقاف و الحياة الاجتماعية فى المصر ۶۴۸-۹۲۳هـ/ ۱۲۵۰-۱۵۱۷م، قاهره، دارالكتب الوثائق

القومي، ١٤٣٥ق.

محمد نوار، سامي، منشآت المانية بمصر و حتى نهاية العصر المملوكي، دارالوفاء لندنيا و النشر، بي تا.
مقريزي، تقى الدين احمد بن على، السلوك لمعرفة دول الملوك، به كوشش محمد عبدالقادر عطا،
بيروت، دارالكتب العلمية، ١٤١٨ق.

همو، المواعظ و الاعتبار بذكر الخطط و الآثار، مصر، مطبعة النيل، ١٣٢٣-١٣٢٦ق.
منفرد، افسانه، «حمام»، دانشنامه جهان اسلام، زير نظر غلامعلي حداد عادل، ج ١٤، تهران، بنياد دائرة
المعارف اسلامي، ١٣٨٩ش.

نويري، شهاب الدين احمد بن عبدالوهاب، نهاية الارب في فنون الادب، به كوشش نجيب مصطفى فواز
و حكمت كشلي فواز، بيروت، دارالكتب العلمية، ٢٠٠٤م.

ياقوت حموي، شهاب الدين ابو عبدالله، معجم البلدان، بيروت، دار احياء التراث العربي، بي تا.

Al-harithy, Howayda, "The Concept of Space in Mamluk Architecture", *Muqarnas*, Vol. 18, 2001.

Ali Ibrahim, Laila, "Residential Architecture in Mamluk Cairo", *Muqarnas*, Vol. 2, The Art of the Mamluks, 1984.

Berkey, Jonathan P., "Popular Culture under the Mamluks: A Historiographical Survey", *Mamlūk Studies Review*, Vol. 9, 2005.

Fernands, L., "Mamluk Architecture and the Question of Patronage", *Mamluk Studies Review*, Vol. 1, 1997.

Idem, *The Evolution of a Sufi Institution in Mamluk Egypt: the Khanqah*, Berlin: Klaus Schwarz Verlag, 1988.

Homerin, Th. Emil, "Saving Muslim Souls: The Khanqah and the Sufi Duty in Mamluk Lands", *Mamluk Studies Review*, Vol. 3, 1999.

Humphreys, R. Stephen, "The Expressive Intent of the Mamluk Architecture of Cairo: A Preliminary Essay", *Studia Islamica*, No. 35, 1972.

Lapidus, Ira M., "Mamluk Patronage and the Arts in Egypt: Concluding Remarks", *Muqarnas*, Vol. 2, The Art of the Mamluks, Published by: Brill, 1984.

Levy, Yaacov, "Symbiotic Relations: Ulama and the Mamluk Sultans", *Mamlūk Studies Review*, Vol. 13, 2009.

Rabbat, Nasser, "Perception of Architecture in Mamluk Sources", *Mamluk Studies Review*, Vol. 6, 2002.